

ХАКАС РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЁГРЕДИГ ПАЗА
НАУКА МИНИСТЕРСТВОЗЫ

МЕТОДИКА ЧӨПТЕРИ

**Тикси ёгредиг организацияларының
5–9 класстарға
«Хакас тили» учебниктернең тузаланарынча
ёгретчилерге пособие**

АҒБАН
ХАКАС КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
2014

УДК 372.8
ББК 74.268.0
М 54

Авторлар:

Л. И. Чебодаева, Н. А. Мамышева, Н. А. Толмашова

Чыып, тимнеен:

Н. А. Толмашова

*М. М. Кызласованың паза В. С. Тиникованың,
хакас тілі паза литература үгретчїлерїнің,
З. И. Султрекованың тоғыстары тузаланылған*

Методика чөптері. Тиксі үгредіг организацияларының
М 54 5–9 класстарға «Хакас тілі» учебниктернең тузаланарынча
үгретчїлерге пособие. = **Методические рекомендации** для
учителя к учебникам «Хакасский язык» 5–9 кл. общеобразова-
вательных организаций. Пособие для учителя. На хакасском
языке. — Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2014. — 122 с.

ISBN 978-5-7091-0700-7

УДК 372.8
ББК 74.268.0

- © Чебодаева Л. И., Мамышева Н. А., Толмашова Н. А., 2014
- © Толмашова Н. А., чыып, тимнеен, 2014
- © Хакас Республиканың Үгредіг паза наука министрствозы, 2014
- © Хакас книга издательствозы, 2014

КІРІС

Хакас Республикада ікі хазна тілі тоғынча: орыс паза хакас. Хазна тілдерінің правозы «Хакас Республиканың чоннарының тілдеріненер Хакас Республиканың Законында» 3-чі статьяның 1-ғы чардығында көріл парған (пу Закон чуртасха 1992 чылда, кичкер айының 2-чі күнінде, Хакас Республиканың Өөркі Чөбінде алыл парған). Анда піди пазыл парған: «Орыс паза хакас тілдері Хакас Республиканың хазна тілдері полчалар. Хакас Республиканың прай чоннарының тілін хайраллирынча паза тилдерінче тиң правозынаң хазна чарасча. Хакас Республиканың чоннарының прай тілдері хазна пользыинаң тузаланча. Хакас Республикасында чоннар аразында тіл алызар (чоохтазар) тіл орыс тілі полча».

Хакас Республиканың хазна тілдері аның политика, культура паза социальной чуртазын чарытча паза піріктірче. Олар республиканың символы полчалар. Орыс тілі Хакас Республикада чуртапчатхан чүс азыра аймах чонны піріктірчең, палғалыстырчаң хазна тілі полча. Хакас тілі — республикада чуртапчатхан титульной чонның тілі. Пістің республика хакас чонның адынаң адал парған.

Хакас Республиканың школаларында 5–9 класстарда «Хакас тілі» предмет хайди даа үгренир предметтернің пірсі полча. Хакас тілін үгрениріне 5–9 класстарда прай 490 час пірілче. Пірілген частар школаларның үгретіг планнары хоостыра піди үлестірілче:

5-чі класс — 140 ч.

6-чы класс — 140 ч.

7-чі класс — 70 ч.

8-чі класс — 70 ч.

9-чы класс — 70 ч.

«Хакас тілі» предметті үgrenерінче программа школаньың үгредіг планына килістіре Федеральной хазна үгредіг стандарттар (ФГОС) хоостыра пазылған. ФГОС-та көрілген үgrenчiлернiң пiлiстерiн тiрeмiл тилiдер паза оларны үgreniсте аймах-пасха саринаң тоғындырар көнигiстер пирчең өөн сағыс программача прай тиксi апарылча паза пастағлыг школанаң палғалыс санға алылча.

Программа хоостыра үгретчiлерге тоғынчаң үгредіг программалар тимнирi көрiлче. Мында хакас тiлi үгредіг предметтiң хайди даа прай үgrenер чардығы көрiл парған, че олох туста үгретчeе, таллап, пос көрiзiнең тоғынчаң ондай пирiлiбiккe. Үгретчiлернiң тоғынчаң үгредіг программаларында материалның изерiзiн, частарын, кирек полза, пос ондайли көрiп, аны хайдағ ондайнаң толдырары көрiлче.

5–9 класстарға тимнелген «Хакас тiлi» учебниктерiнде, наа Федеральной хазна үгредіг стандарттары хоостыра, үгредiгнi наа ондайнаң апарарына көстег идiлче. Пирiлген учебниктернең хакас тiлiн öтире пiлчeткeн, аннаң пос тузаланчатхан олғаннарны тiрeен тiлге үгретчeткeн школаларға тузаланарға чарадылча. Тiрeен тiлнi öтире, тирең пiлчeткeн олғаннарнаң тоғынчатхан школалар, үgrenчiлернiң сағыс-көгiстерiн, үгредіг хоостыра тимнелген синiн санға алып, тiлнiң тилiпчeткeн ондайын сизiндiрчe.

Сағамғы туста, Федеральной хазна үгредіг стандарттары хоостыра, өөн школаны тоосчатхан үgrenчiлернi тiрeен тiлнең чуртаста тузаланарға үгредерi, тiл науказынаңар пик пiлiстер пирерi өөн сурығ полча. Идiк хазна үгредіг стандарттары хакас тiлiне үгредерiнде наа ондайларнаң тузаланарына көстег итче.

Аннаңар наа стандарттар хоостыра киректелче:

1. Алынча үgrenчiнiң хакас тiлiн үgrenерiнде аның предметче сағыс-көгiзiн пайыдарында:

- Ада чир-сууна, тiрeен тiлiне хынары;
- хакас чонның тiлiне, культуразына, тархынына, испайына поғдархиры паза аны хайраллиры;

— пілісті пайыдарында паза чоох алғыдарында аймах-пасха оңдайларнаң тузалан пілері.

2. Ёгренчілернің предметче алғым (мета-предметнай) пілістерінде:

— тілнің прай чардыхтарын тирең ёгренері;

— ёгренчілерге орта пазар паза танығлар турғызар пик көнігістер пирері;

— тілнің сидік сурығларын оңарары, пос көрізін, пос сағызын чарыдып пілері;

— тілні ёгренчеткен аймах-пасха оңдайларнаң, тоғыстарнаң танызары, турыстыра толдырары, аны килістіре паалиры;

— тіл ёгренерінче пілістерін алғыдары, наа оңдайларнаң тоғынып пілері, аны, орта таап, ёзёрері паза тоғысты пос алынча толдырары.

3. Аарласты, улуғласты паза пёзік теезіглерні таптирында:

— хакас тілінің паза культуразының пайынаң танызары;

— тілнің тархынын піліп, танызып, оларны паалиры;

— пос алынча көрісті таптиры;

— хакас тілінең пос көңнін, сағызын, салтарын чарыдары.

4. Чоох алғыдарында:

— орта пазары, өтіг чоохтанары, хығырары;

— аймах-пасха хоос оңдайларнаң тузаланып, постың тілін пайыдары, цитаталарнаң чёпче тузаланары.

5. Тілнің иптиин, сілиин паалирында:

— «Хакас тілі — хакас чонның төрсен тілі» тіп сағысты оңарары, паалиры;

— литература тілінең хоос чоохтанары, пазары паза тілнің сілиин паалиры;

— тіл хоос оңдайларынаң тузаланып, оларның орнын оңарары.

6. Предметті ёгренерінің салтарлары:

А. Піліс пайыдарында, алғыдарында:

— фонетика, лексика паза фразеология, сёс пүдізі паза пүдірізі, морфология, синтаксис паза стилистика

хоостыра алынған пилдіріглерні үгредіг пөгіннеріне килістіре пілері;

- тілнің халых чуртастағы орнынаңар, тархынынаңар, аймах-пасха ученайларның тілге көрістеріненер; палғалыстыг чоох пүдірерге киректелчеткен чоох пилдіріглеріненер, ан. даа пасха пілері.

Б. Стандарттар хоостыра үгредіге килістіре аймах-пасха тоғыстарнаң, аны тилідер ондайларнаң тузаларында:

— үгренчінің піліс алчаң аймах-пасха көнігістерін, позының пілізін сизініп, паалап тоғынчаң аймах-пасха ондайларын тилідері;

— полған на үгренчінің чоох алызып пілер көнігістерін алғытчаң ондайларнаң аймахти тузаланары;

— үгренчінің пос пілізіне төстеніп, аймах-пасха тоғыстарны орта толдырып, паалап пілер ондайларын алғыдары.

5–9 класстарға тимнелген «Хакас тілі» учебниктерінде теоретической сурығларның изерістіре пирілгені

5–9 класстарға тимнелген «Хакас тілі» учебниктер «Хакас тілінің паза хакас литературазының ортымах школаларға тиксі үгредіг программаларына» (1–11 класстарға) килістіре пазылған.

Учебниктернің өөн сағызы — үгренчілерні хакас тілін чахсы пілерге, орта чоохтанарға, пазарға анаң тузаланарға, поғдархирға паза аарлирға үгредері.

Учебниктерде тіл науказының прай чардыхтары программада пирілген частар хоостыра пирілче. Полған на чардыхтың істінде өөн терминнер паза пилдіріглер чарыдылчалар. Ол ондайнаң, үгренчілерге материал пир тиксі, наукаа чөлене, пилдістіг иде пирілче паза тілнің аймах-пасха чардыхтары класстаң классха палғалыстыра, алнынзар көсти апарылча.

Ідөк лингвистика оннағларынаң тирең танызарға, өөн пилдіріглернең тузаланарға үгренчең ондай пирілче. Авторлар, темалар хоостыра теория сурығларын чарытчатса,

хайди даа алнында пирілген материалға тӱстенчелер. 5–9 класстарға пазылған учебниктер, пир хыринаң, ӱгренчилерниң орта пазар паза чоохтанар кӱнигистерни тыыдарға, пир тикси системаа кирерге полызарлар, олох туста ӱгренчилерниң лингвистикача пилистерин алғыдарлар. Тил науказынаңар хоза пилистер пирип, идӱк тил единицаларын паза оларның тузаларын наа ондайнаң кӱрип, олғаннарның пилистерин тыыдар ондай пирчелер.

Хайдаг даа теманы алза, аның ӱзенине ӱгренчилерниң алнындағы класстарда алған пилис-кӱнигистері салылча. 8–9 класстарда, тизең, ол пилистерге стилистика, чоох культуразы, тил оңнағларын тархын саринаң кӱрері паза аннаң даа пасха кӱп сурығларны ӱгренері хозылча. Полған на пӱлик хоостыра класстаң классха материал алғыдылып одырча, хайди даа аймах-пасха чайаачы тоғыстар, истезиглер, тицнестіриглер кирілче.

Учебниктерде хакас тилиниң материаллары мындаг ондайнаң пирілче: 5–7 класстарда — фонетика, лексика паза фразеология, сӱс пӱдизи паза пӱдиризи, морфология паза орта пазары; 8–9 класстарда синтаксис ӱгренілче, че танығлар турғызарының хай пирее сурығларынаң ӱгренчилер пастағызын 5-чи класста танысчалар.

Учебниктерде теория сурығлары, олғаннарның частарын санға алылып, пасхысти пирілче.

Кӱп хайығ олғаннарның пос алынча тоғынарына салылча. Пос алынча тоғыстарға кирче:

— учебникнең, хоза ӱгредиг паза наука тоғыстарынаң, сӱстиктернең пос алынча тоғынары;

— темаларның теория сурығларын пос алынча ӱзӱрері; схемалар, планнар, алгоритмнер пӱдирері; рефераттар пазары.

Прай пу тоғыстар ӱгредиг кӱнигистерин пиктепчелер, алғытчалар.

5–9 класстардағы ӱгренчилерниң алған пилистериниң ӱӱн салтарлары мындаг полары кӱрилче:

— Хакас Республикасында хакас тили хазна тили полчатханын оңиры;

— хакас тілі гуманитарнай наукаларның хайзы орнында турчатханын паза аның үгредіг тузазын пілері;

— тілденер піліс алғыш, тілнің чардыхтарының, аның оңнағларының удур-төдір палғалыстығ полчатханын пілері;

— төреен тілнің өөн оңнағларынаң танызары: тілденер наука паза аның чардыхтары; тіл паза чоох, чоох алызары, пазылған паза пазылбаан чоох; пір кізінің чооғы, ікі кізінің чооғы паза оларның көрімнері; чоох ситуациязы; олаңай чоох, наука, публицистика, тоғыс стильлері, хоос литератураның тілі; чоохтың көрімнері; текст, тексттің көрімнері; тілнің өөн единицалары, пілдіріглері паза оларның чоохта тузаланчаң пос ондайларын пілері;

— хакас тілінің сөстіг пайынаң, фразеологиязынаң паза литература тілінің чоох алысчаң синнерінең танызары паза оларнаң чоохта орта тузаланары;

— тілнің өөн оңнағларын, грамматика категорияларын таниры, оларны үзүрері паза аймах чоох ситуацияларында оларнаң килістіре тузаланары;

— сөстерні, сөс пірігістерін, чоохтағларны, текстті прай саринаң тиксі үзүрері, оларнаң тузаланары;

— төөй паза чағын тузалығ сөстернің, грамматика формалырының чоохтағы тузазын оңниры паза оларнаң чоохта иптiг тузаланары;

— пос тілінің пай, сіліг полчатханын оңниры, хоос литературадаң алылған текстті үзүрчетсе, чоохтың иптiг паза кибірліг полчатханын сизінері.

«Хакас тілі» учебниктерінде көніктіріглернің изерізі

Теория сурығларының, көніктіріглернің паза идер тоғыстарның изерізі учебниктің төстее полча. Учебниктегі көніктіріглер үс пөлікке чарылчалар: пиктечең, пір тиксі хатирына, сыныхтағлығ көнігістер.

Пиктечең көніктіріглер. Мындағ көніктіріглернің өөн пөгiні — орта пазарға, грамматика үзүріглерін өтіре пілерге, алынча лингвистика оңнағларын чарыдарға көніктірері. Пу көніктіріглер аймах синніг тіл материал-

ларынаң пүдiрiлчелер, хайзылары урокта аймах-пасха (олаңай, чайаачы, пiлiстерiн тиреннендiрчең) тоғыстар иртирерге ондай пирчелер.

Чарыдығылығ көнiктiрiглер грамматика, лингвистика сурығлары хоостыра пастағы үзүрiг-көнiгiстер тыыдарына көстепчелер. Пу көнiктiрiглернi толдырарға учебникте пирiлген теория сурығлары полысча. Ұгретчее, тiзең, чарыдығылығ көнiктiрiглер пастыра үгренчiлернiң теория сурығларын хай синiнче онарып алғаннырын пiлерге ондай пирiлче. Көнiгiстер пиктечең көнiктiрiглернiң iкiнчi синi чарыдығылығ пiчiк полча. Мында үгренчiлер пос алынча лингвистика сурығларынаң танысчалар, үзүрiг апарчаң тоғыстың прай чардыхтарын «пасхысти» пөкчелер, үгретчi, тiзең, үгренчiлернiң орта пазар, үзүрiг идер көнiгiстерiн тыыдып, турғызылған пөгiннернi пос алынча пөгерге көстепче.

Ұгренчiлер, орта пазарынаң пасха, iдөк тiл единицазының толдыра үзүриин пирерге, аның тузазын сизiнерге паза оларнаң чоохта орта тuzалан пiлерге киректер. Пу пөгiннi толдырарға чоох алғыдарына тоғыстар полызарлар (изложение, сочинение, талазығ, ан. даа пасх.).

Аймах көнiгiстер пиктечең көнiктiрiглер үгренчiлернi пiр тиксi хатир көнiктiрiглернi толдырарына тимнепчелер. Анзы үгренчiлердең алғым көнiгiс-пiлiстер киректепче.

Сыныхтағылығ көнiктiрiглер уроқтың көнiгiстер пиктечең чардығында иртирiлчелер. Сыныхтағылығ көнiктiрiглер сыныхтағ тоғыстар изерiзiнең пүтчелер. Сыныхтағылығ көнiктiрiглернiң көрiмнерi: сыныхтағылығ, чарыдығылығ диктанттар, алынча сыныхтағ тоғыстар.

Ұгредiгнi пiр тиксi хатир тоғыс иптiг апарыларға кирек. Пу пөгiннi толдырарға пөликти алай алынча теманы пiр тиксi хатир сурығлар паза хатирына пирiлген көнiктiрiглер полызарлар. Сыныхтағ көнiктiрiглерiнiң изерiзi үгренчiлернiң көнiгiс-пiлiстерiн «пасхысти» тыыдар ондай пирче паза үгредiг материалны тирең пiлерге, үгренчiлернi пос алынча тоғынарға көстепче.

5–9 класстарға тимнелген «Хакас тілі» учебниктер хоостыра уроктар иртірерінче чөптер

Полған на тус поэзының сурығларын турғысча, оларға килістіре нандырығлар киректепче. Ол ондайнаң, сағамғы туста хакас тілінің уроктары пүўнгі күннің кирексінистеріне нандыраға киректер. Аның үчүн үгретчее, полған на сай поэзының пілізін көдірің, чайаачызын алғыдып одыраға кирек. Уроктың сині үгретчидең не нимес, че ідөк учебниктернің содержаниязынең паза олғаннарның пирилген учебникке теелізінең, аның хоостыра хайди тоғынғанынаң, хайдаг көнігістер паза пілістер алғанынаң теелістіг полча.

Уроктың салтары — ол үгретчинің паза үгретчинің пірге тоғынып, уроктың көстеен түзімнің толдырғаны.

Пүўнгі күнде учебниктернің авторларына паза пос тілінің үгретчилеріне үгретчилерні пос тіліне хындырып алар үчүн, көп тоғынарға килісче. Иди учебниктерде авторлар үгретчилерге аймах-пасха наа ондайларнаң тузаланчаң материаллар кирчелер. Проектнай метод, істезіг ондайларынаң, информационай технологиялар хоостыра тоғынарға өнетін көніктіріглер пирилчелер. Сағамғы тус үгретчилердең ИКТ-нең пөзік синде тузаланып, аны хакас тілі уроктарына өткін кирерін киректепче.

Үгретчі, үгретчилернің пілістерін паза көнігістерін санға алып, оларны үгретерінде килістіре ондайлар табарға кирек. Учебник үгретчее орта таллап алған ондайлар хоостыра олғаннарны сағынарға, чоохтанарға, орта пазарға, чайаачыларын алғыдарға паза пос пілізін көдірер көңілерін алғыдарға полысча. Олох туста ундутпасха кирек, үгретчі хайдаг даа ондайларнаң тузаланза, учебникте пирилген материал үгретчилерге хынығ паза тузалығ читірілерге кирек. Авторлар ідөк, үгретчее пилен не піліс пирибин, искен, көрген, хығырған нимелерні паалап, таллап пілерге үгретеріне хайығ салчалар, анзын үгретчі, поэзы сизініп, урока орта тузаланарға кирек.

Пүўнгі күнде үгретдігнің өөн пөгіні — ол үгретчилерге піліс ле пириері нимес, че ідөк олғаннарның сағыс-көгізін

алғыдар, чуртасха пос көрістіг, кирек сурығларны пөк пілчеткен, чайаачы паза пөзік пілістіг кізілерні тимнирі. Пу пөгіннерні толдырарға учебниктерде пирилген аймах-пасха көніктіріглер пользарлар. Аймах көніктіріглер пастыра полған на үгрэнчінің чайаачызын, пілізін санға алып, үгрэнчilerге тирен піліс пирері, оларның көнігістерін алғыдары көрілче. Пу пөгіннерні толдырар үчүн, уроктар аймах-пасха ондайлыг иртірілерге киректер: чайаачы, пос ондайынаң пүдірілген (нетрадиционные формы уроков). Көзідімге алза, андағ уроктар санына кірчелер: спектакль, үлүкүн ондайлыг, көзідіг (видеоурок), экскурсия, интервью алчаң, ан. пасх. уроктар.

Халғанчы тустарда өткін тузаланылча проект методы. Пу ондайнаң тоғынғаны үгрэнчilerні алғым сағынарға паза алған пілістерінең чуртаста орта тузаланарға көніктіріче. Наа стандарттар хоостыра учебниктерде илседе көніктіріглер проект методынаң тоғынарын киректепче. Ол көніктіріглер полған на үгрэнчini, прай күзін салып, өменен пірге тоғынарға үгретче. Проектнай тоғыс — ол істезіліг тоғыстың көрімі полча. Проекттің темазын пір ле предмет (хакас тілі алай ба литература) сурығлары хоостыра таллап аларға чарир, че ідөк пасха даа аймах предметтернең палғалыстыра апарары көрілче. Көзідімге алза, орыс тілінен, орыс литературазынаң паза даа пасха предметтернең. Тоғыстың салтарлары аймах ондайнаң сығарылча: статья, істезіг хоостыра альбом тимнелче алай ба тоғынған тема хоостыра піресе устағлар, чөптер пирилчелер, ан. пасх. Проекттің көзідиин ідөк аймах-пасха ондайларнаң иртірерге чарир: ойын ондайынаң, үлүкүн алай ба марығ иртірерге, конференцияа сығарға. Пу тоғыстың өөн салтары — олғаннар алған пілістерінең тузаланарға үгрэнзіннер, ідөк хайдағ-да наа пілістер паза көнігістер алзыннар.

Учебниктерде проектке чарыдылған көніктіріглер нинче-де чардыхха чарылары көзіділче. Иди, ин пастағызын проекттің темазы, аның өөн сурии таныхталча. Анаң проекттің араласчылары табылчалар, план иділче, хайдағ тусха толдырылары көрілче. Өменің араласчыларының

аразында полған на кизе хайдаг тоғыс идери, соонаң аның хайди толдырылғаны үзүрлче. Проект хоостыра прай тоғыс идилген соонда, аны пірге идін, иштеп, үзүриге сыгарып, паалаг турғызылча. Пилдістіг, мындаг тоғыс иртірерге урокка пирілген тус асхынах, аннаңар агаа хоза тус табары көрлче.

Проект методы хоостыра учебниктегі көніктіріглер толдырылчатса, үгретчі үгренчілерге проектке тимнеглиг тоғыста, теманы таныхтирында, план пүдірерінде паза хайдаг салтарларға килерлерін таныхтапча. Тоғыс тузында, олғаннарға кирек чөптер пирің, тоғыстың чөрімін сыныхтапча.

Мындаг тоғыстың өөні — үгренчілерні чітіг сағынарға паза өменең пірге, чайаачы тоғынарға үгредері.

Авторлар санапчалар, хайдаг даа учебник поэның кирексіністерін толдырча:

— үгренчілерге пик, тирең пілістер пирері;

— үгренчілерні чуртасха тимнепчеткен көнігістер паза пілістер пирері;

— чахсы көңніліг кизілер өскірерінде килістіре ондайлар табары;

— полған на үгренчінің піліс алчаң паза чайаачы ондайларын санға алып, оларны тилідері;

— үгренчілер пос алынча піліс алчаң ондайларын таптиры;

— алған пілістерін чуртаста орта тузаланарға үгредері.

Пилдістіг, полған на урокты үгретчі өөн көстегдең пастапча. Көстег турғысхан соонда ол көрче, хайдаг көніктіріглернең, ондайларнаң паза урокка кирек ниме-нооларнаң тузаланарға.

Авторлар урокты учебниктернең тузаланып пүдірерінче мындаг чөптер пирчелер:

Пастагызы:

— уроктың темазын орта адап салары, учебникте хайдаг көніктіріглер темаа килістіре пирілгенін көр салары;

— ол теманың пасха темаларнаң палғалызын паза оларның аразындағы орнын таныхтиры;

— урокта олғаннарның хайдағ пілістеріне төстенерін ілезіне сығарары, көніктірігілерні таллап салары ;

— наа пілістернің хайдағ чардығы аннаң андар тузаланыларын көрері.

Ікіншісі.

Ўғретчее поэына паза ўғренчілерге алынча көстеглер турғызары, оларның хоостыра уроктың пөгіннерін ілезіне сығарары (ўғредігіліг (обучающие), тилігчен (развивающие), чახсы көңніліг кизи өскіерерінче (воспитывающие).

Ўзіншісі.

Урок иртіерге кирек нимелерні тимнирі (килістіре литература табары, урокта иртіер аймах тоғыстарны сағын салары (хайдағ паза нинче).

Төртіншісі.

Уроктың иң хынығ, түзімнің чардығын сағын саларға (олғаннарны хайхадар, ундулбас, оларның көңнілерін көдірер көніктірігілер, оңдайлар).

Пизіншісі.

Учебникте тема хоостыра материалның чарыдарының изеризін, хайдағ оңдайларнаң пирерін сағын салары. Ўғренчілерге урокта өткін тоғынар аймах-пасха чахығлар паза көніктірігілер көрімнерін табары.

Піліс алчаң аймах-пасха көнігістерін, поэының пілізін сизініп, паалап тоғынчатхан аймах-пасха оңдайларын паза полған на ўғренчінің чоох алызып пілер көнігістерін алғытчаң көніктірігілерні таап салары. Ідөк ўғренчінің, пос пілізіне төстеніп, аймах-пасха тоғыстарны орта толдырып, паалап пілер оңдайларын алғыдар тоғыстар көр салары.

Алтынчызы.

Олғаннарның пілістерін хайди сыныхтирын сағын салары: ниме сыныхтирға, хайди сыныхтирға, алған піліснен хайди тузаланарға.

Читіншісі.

Ибзер пирер тоғысты көр салары: ниме пирерін паза аны толдырарына кирек чөптер пирері.

**«Хакас тілі»
учебниктер хоостыра чонның кибиіріне
үгредеріне чөптер**

Чайаачы үгретчі Василий Александрович Сухомлинский теен: «Нинче тіл мин пілчем, ол син мин кізібін, че пасха чонның тілдерінде сомнал парған ис-пай пос тілінең чоохтанарға үгрен полбаан, пос тілінің сілиин чүрек өтіре ағыспаан кізее азылбинча». Учебниктерде пу сағысха теелчеткен көніктіріглер иледе, ағаа төстене өнетін тоғыс апарары көрілче.

Учебниктерні школа паза аның үгретчілері тоғындырча. Тимде бе полған на үгретчі оларнаң тоғынарға? Анда пирілген тіл материалын тоғындырарға, оларның хоостыра от чіли чалбырарға паза олғаннарның чүректерінде от тамызарға. Көзідімге алза, тілге, чонның кибиіріне чарыдылған тексттерні пиреезі, хобыра пазып, иртіріп одыар, пиреезі, тізең, ол тексттернің ис-пайын таап, оларда чонның мөге күзін сизініп, төлге читіріп, чарыдып, сын піліс пирер. Иди олғаннарны чуртасха тимнир.

Учебник — үгретчінің холында аарлыг тиріг. Ол тирігненч хайди тузаланары полған на үгретчідең.

Тілге хынысты пиктир, чонның кибиірінең таныстырар тексттер прай учебниктерні өтіре парчалар. Көзідімге алза, 5 класстаң пасти 9 классха читіре наа үгредіг чылын, пастағы уроктарны иртірерге тілге чарыдылған тексттер пирілчелер. Олар аймах-пасхалар. Пу тексттернең тоғынчатса, үгретчі поэзы пір нимені чахсы піліп аларға кирек: тіл — ол кибиі, тіл — ол кізілернің пір чон полчатханын көзітчеткен иң күстіг кибиі, пос тілінең чоохтанары — ол чонның төлдең төлге апарылчатхан кибиі. Пу сағысты өтіре апарарға пользарлар полған на класста учебниктернің алнында пирілген тексттер. Көзідімге: 5 класстың учебнигін мындаг текст пастапча.

Ибіре көрінердек! Сірер уғаа хынығ, сіліг көп нимелер көрерзер. Оларның пиреезін кізі холы пүдірген, че пиреезін —

чир-чайаан. Че ол саны чох көп нимелерниң аразында иң не таңнастыг — тил.

Чир үстүнде икi муң азыра чон чуртапча. Олар аймах-пасха тиллернең чоохтасчалар. Прай тиллерниң өөн пөгини — кизилерге тил алызарга полызары. Пасха сөстернең чоохтаза, тил — ол тириг. Пу тириг хоостыра чоохтасчатхан кизилер удур-төдир пилісчелер.

Тиллер аймах-пасха синниг полчалар. Оларның пиреселери пир алынча алылган чонга удур-төдир пилізерге полысча, пиреселери — пир хазнада чуртапчатхан аймах чоннарга, пасказы, тизең, — тилекейдеги чоннарга. Көзидимге алза, хакас тили хакас чонына удур-төдир тил алызарга полысча, орыс тили — тикси Россияда чуртапчатхан чоннарга, англия тили — тилекейдеги чоннарның тилине саналча.

Полган на кизи поэзының төреен тилин пилерге кирек. Пос тилин чахсы пилгени кизе пасха тиллерни үгренирге полысча.

6 класста Хакас Республиканың тиллеринеңер чоох парча, 7 класста — тилекейдеги тиллердеңер, тиллер сөбирелеринеңер, чолами хакас тилинеңер пиліс пирілче, 8 класста — түрк сөбиризинеңер тирең пиліс пирілче, 9 класста — тилдеңер цитаталар, хакас литература тилинеңер оңнаг аннаң даа пасхалары.

Тилдеңер материалны иптиг, кибирли тузаланып, аны төлге кибирли читирзебис, поэзыбыс паза пистің төлибис тилге хынысты чүрекке алынып, пилинип пастир.

Пос чирі, пос чирине хыныс — ол идөк кибир. Полган на чонга чир Öörki чайаннаң пирілген. Хыныс идөк полган на кизе пирілбинче. Анзы идөк Öörki чайаанның көризинең. Пос чирине хынысты, аннаңар пилинисті пиктирин хакас тили уруктары пастыра апарар оңдайлар полган на учебникте көп пирілче. Көзидимге алза, 6 класста — «Суғдаңар» текст, 7 класста — «Палыхтар сөбиризинеңер» кип-чоох.

«Пир суғда палыхтар сөбирези чуртаан полтыр. Хайхастыг чуртас полтыр оларның. Күн салза, олар суғ хыринзар килчең полтырлар. Анда чылтырах наннырын, сайга салып, систерчеңнер. Оларга пир дее кизи харыг полбаан, пир дее ние хорыг полбаан. Öскен оларның сөбирези, көптелген, прай суғларча тараан.

Соох тустарда олар суғның тириинзер чүсчеңнер, анда даа олар пир дее ниедең хорыхпаңаннар.

...Че пола-пола, илеседе тус ирткен соонда, олар сизин сыхханнар: палалары өс полбин сыхханын паза піреелерінде хайдаг-да пағырахтар сыххлап сыхханын. Піреелерінің, тізең, істілері ағыр сыххан. Ниме полчандыр ол? Анзын піл полбин турғаннар.

Соонаң, пола-пола килгенде, ол сөбіре хорап сыххан. Анаң олар сизин салғаннар: кем-де оларның чуртын кірлепче, оохчаң нимелер андар урча... Прай ол ниме оларға теелче. Че, сағынчалар, ағырығ палалар төрітпеске паза, постары, тізең, чурт алыстырарға.

Иди олар тайға, тасхыл хыриндағы суғзар нандыра парарға сағыныбысханнар. Че ол уғаа сидік. Нандыра парчаң чол чоғыл. Иди пу сөбіренің хуйағы сайбалған, төлі хораан. Амды, тізең, улуғ сөбіредең көп палых халбаан. Олары даа прай ағырығлар. Оларның көңні чоғыл, тандархызы ізестіг нимес.

Сағыныңар, ноға іди пол парған? Кемде мында пыро? Теелче бе палыхтар сөбірезі хорааны сірерге?» (Л. Чеб.)

Ўгретчілерге өсчеткен төлге прай нименің кибірі пар полчатхан сағысты тирең читірерге кирек, ол нимені төлге читірерге, төлнің чүрек-паарына сииртерге. Көзідімге алза, 8 класста В. Шулбаеваның чайаачы тоғызынаң алынған текст пирилче.

Пурунғы чон азанчых полған. Олар чиит төлні хомай киректердең, чабал нимеден осхыр халарға кўстенченнер. Аннаң палғалыстыра көп ниме оларға идерге чарадылбачан. Иди паланы ізік иркініне турғыспачаңнар — өкіс халар, ікі холнаң чир тайанып алай ба холларны учаа салып одырарға чаратпачаңнар, пичелден сыхпас тічеңнер. Паланы ўгре пылғаан самнахнаң азырабачаңнар — ачығ тілліг полар тіп, ідөк табанынаң охсандырбачаңнар — чазығ, ниик сағыстығ пол парар тіп. Хараада олғанның адын адаттырбачаңнар — чабал ниме танып салар. Олғанны сөөктерзер хада ал чөреге чарабас, чабал ниме ағаа чабырылар. Паланы ўр ылғадарға чарабас паза аны алтирға чарабас — өс полбин халар.

Прай пу чахсы кибірлерні піс ундут таа парирбыс. Пўүн піске оларны, сағысха кирің, хатап чуртасха кирерге кирек. (В. Шул.)

Пу текесте ідөк аймах-пасха кибірлерденер чоох парча.

Полған на чонның пос оңдайлығ кип-азаа, ас-тамаа. Кип-азахты, пос чиизин улуғлирға, оларның кўзін пілерге төлні ідок ўгредерге кирек.

Көзидімге алза, 8 класста чонның кип-азаанаңар текст пирилче. Аннаң үзик:

«... Ир чонға көгенектің өө андағ тузалығ нимес пістің чонда. Ир кізінің хуйағын хур пиктепче, ағаа күс пирче. Аннаңар хурны сағынып идерге кирек. Алында чібекнең үрченер хурны. Чібектең үрген хур пик полчан, ідөк төлдең төлге парчан».

Чонның кип-азаана, аның ас-тамаана хыныс сөбіреде пасталча, че урокта аннаң хыйа парбасха кирек. Оларның күзін төлге сизіндірің, ноға полған на чонда пос ондайлығ полчатханын чарыдарға кирек. Прай пу нимені үгредігде тирең, күстіг паза оой апарар үчүн, хакас тілінің үгретчізі позы ол нимелерні өтіре пілерге кирек, аныңаң чуртирға, ол нимелерге хынарға, арығ көріснең хайарға.

Мындағ материаллар прай учебниктерге кирілгеннер. Че ол пістің чонның аймах кибірлерін, аның чир-чайаанда кибірліг хайиин көзігчеткен, киречілепчеткен материалның хайдағ-да кічичек ле чардығы. Үгретчі анзын чахсы пілче полар.

Тілде чонның сағызы, хылығы, көстеглері чайал парған. Пос тілінең чоохтанминчатхан, постарының өбекелерінің кибірлеріне тудынминчатхан, өбекелернің чайаачы күзін пілбинчеткен төлнің мыннаң мындархызы чоғыл. Андағ төл, чон пілдіртгпин духовнай саринаң ол парча.

Пол полар ба хакас тілі, пістің төреен тілібіс, хакас чонының прай тустардағы төлін піріктіреткен тиріг алай чох па? Анзы піснең, піс апарчатхан тоғыснаң пик палғалыстығ. Аннаңар пүүн үгредігде, олғаннарны чуртасха тимнирінде полған на чонның төреен, пос тілі иң күстіг тиріг поларға кирек.

«ХАКАС ТІЛІ» УЧЕБНИКТЕР ХООСТЫРА ХАЙ ПИРЕЕ СИДІК ТЕОРИЯ ТЕМАЛАРЫН ЎГРЕДЕРІНЕ ЧӨПТЕР

Узун паза хысха гласнайларны ўгренирине көзидиглер

Гласнай тапсағларны ўгрениресе, «Узун гласнайларны орта пазары» тема иң сидик полча. Пасчатса, ўгренирлер узун гласнайларға көп алчаас итчелер. Аннаңар узун гласнайларны ўгренирине улуг хайығ саларға кирек. Пастағлыг класстарда узун гласнайлардаңар пастағы пилдириг пирилче. 5-чи паза соондағы даа класстарның учебниктеринде узун гласнайларны класстаң классха пиктеп одыраы корилче.

Узун паза хысха гласнайлардаңар оңағ пирген соонда, узун гласнайларның орта пазарына хайығ саларға кирек. Учебникте пирилген таблицанаң тузаланарға чарир:

1. Гласнай тапсағлар тил чатчатхан ондайнаң хайдағ полчалар? (Хатығ паза нымзах.)

2. Ирин араласчатхан ондайнаң? (Ирин чох паза ирин.)

3. Гласнайлар паза хайдағ полчалар? (Узун.)

Ўгретчи олғаннарға сизиндирт саларға кирек:

— гласнайлар орны хоостыра узун адалчалар. Пиресе сөстерде гласнайлар узун даа адалчатса, хости iki гласнай пазылбинча. Көзидим: *казы, палых, холым. ...*;

— **г, ғ, ц, й** согласнайлар iki гласнай аразында пол парзалар, сөстең түс халчалар. Көзидим: *суг-суум, паг-паам...*;

— хакас тилинде I(i) гласнай хысхацах ла полча.

Идок ўгренирлерни гласнайларны фонетика саринаң ўзурерине хайығ салдыртарға кирек.

Гласнайларның гармониязы

«Гласнайларның гармониязы» теманы иртчетсе, ўгренирлерниң сөстерни орта пазар конигистерин тыыт саларға кирек. Сөстиң төстигиндеги гармония законын чахсы пилип алзалар,

олғаннар алчаас чох пазарлар. Аннаңар учебниктерде гласнайларның гармония законын пикир тоғыстарны улуғ класстарға читіре төремил апарар оңдай пирилче. Ідök 5–9 класстарға тимнелген «Ўгренçилерниң пілістерін сыныхтаңаң тоғыстар» (КИМ-нер) пособиенң öткін тузаланарға чарир.

Нимее хайыг саларға:

— хатыг сөстерге хатыг ла хозымнар хозылчатханына: *ат — аттар — аттарым — аттарымны;*

— **и** гласнайдаңар пілісті алғым арах пиреріне. Хакас тілінде гармония законына пірее туста киліспинчеткен **и** тапсағ полчатханына. Ол сөстің пастағы слогында турчатса, гармония законы сайбалбинчатханына. К ö з і д і м: *ин-инниг-инниглер;*

— гласнай **и** сөстің хозымында пол парза, ол хатыг даа, нымзах таа сөстерде учурапчатханына. К ö з і д і м: *чоох — чоохта — чоохтир;*

— гласнай тапсағларға тоозылчатхан сөстерге хозым хосчатса, тўгенçи гласнайлары **и** тапсаға алыс парчатханына. К ö з і д і м: *паста — пастирға ...*

Сөстің пайы (лексика) теманы тиксі ўгренеріне көзидіглер

Лексика теманы ўгренчетсе, аны фонетика сурығларынаң палғалыстыра апарарға чарир. Олғаннарға сөстер нинче-нинче тузальы, аймах полчатханын сизиндирерге. Мында писательлерденер, поэттерденер чоох апарарға чарир. Кем нинче көп сөс пілче, аның тілі анçох пай паза иптiг полчатханын сизиндiрт саларға кирек.

Прай даа учебниктерде класстаң классха лексика теманы иртчетсе, öөнi — ўгренçилерге хакас тілінде көп сөс полчатханын сизиндiрiп, полған на ўгренçиниң чооғын пайыдар оңдайлар пирерi паза сөстер хайдағ сөстiктерде чыылчатханын көзидерi. Ідök хакас тіліниң сөстiг пайын ўгренген ученайларны, iстезiглерни көзидерi.

Пу пөлікті иртчетсе, сөстер тузазы хоостыра пасха-пасха полчатханын уламох тирең пілдірт саларға, диалект паза литература тіллер хайди пасхалалчатханын сизіндірт саларға кирек. Уроктар иртіретсе, полған на көніктіріг олғаннарның тілін сөстернең пайыдарына полызарға кирек. Улуғ тоғыс синонимнер паза антонимнер полчатхан сөстернең апарыларға кирек, олғаннарны сөстіктернең тузаланарға көніктіретге. Пу тоғыстарны апарарында 5–9 класстарға сыххан «Ұғренчілернің пілістерін сыныхтачаң тоғыстар» (КИМ-нер) пособие полызар.

Морфология пөлікті тиксі үгренеріне көзідіглер

Ұғренчілернің морфологиядаңар пілістері класстаң классха алғыш одырча. Пис класстаң пасти, ол науканың алынча пөлігі полчатханынаң танысчалар. Ағаа хоза, алынча чоох чардыхтарынаң танысчалар. Пирілген чардыхта чоох чардыхтарын үгренчетсе, сидік темаларға хайығ саларға кирек.

Тартылғы форма хозымнары

5–9 класстарда пирілген темаларны үгренчетсе алай алған пілістерні пиктепчетсе, үгретчесе хайығ саларға кирек:

— алған сөстернің тартылғы формада сырайча паза падежтер пастыра (пос ондайлығ) хубулызына. (Хозымнарны учебниктерде көріңер);

— сөстің өөнінде *у, ү* ирін гласнайлары пар полза, олар ирін гласнайларох чілі истілчелер. Көзідім: *тус* — [*тузум*], *күн* — [*күнүм*], че пазарға кирек *тузым, күнім*.

— **к, х, г, ғ** тапсағларға тоозылчатхан адалыстарны орта пазарына. Көзідім: *көнек* — *көнегім* — *көнеем, харах* — *харағым* — *хараам*.

Падеж хозымнарын орта пазары

Ұғренчілер падеж хозымнарынаң орта тузалан пілер үчүн, үгретчесе хайығ саларға кирек:

— чоохтагларда олганнарның падеж хозымнарын орта таап полчатханына;

— пирилги падежтеги сөстернің хозымнарына. К ö з і д і м: *азах — азахха, кизек — кизекке, киш — кишеге, кизö — кизöге, сөбіре — сөбірее, кизи — кизее, пала — палаа;*

— ікі тöйй согласнайлыг сөстерде падеж хозымнарын орта турғызарына (тартылгы, пирилги, көрімги, орынгы, сыгынгы падежтерде).

Пирілген теманы иртчетсе, 5–9 класстарға сыххан «Ўгренчлернің пілістерін сыныхтачаң тоғыстар» (КИМ-нер) пособиенен өткін тузаланарға чарир.

Иділістер

Иділіс хакас тілінде иң сидік паза улуг чоох чардыгы полча. Чоохтагларны ўзўрчетсе, ўгренчлер иділістерде хачан даа сидіксіңчелер, пасчатса, тізең, илееде алчаас ит салчалар. Иділістің нинче-нинче грамматической сизіглері пар паза оларны таныхтапчатхан аймах-пасха формалары: көрім, наклонение, тус, сан, сырай. Ўгренчлер удаа наклонениенен залогты алчаастапчалар, иділ парған паза иділбеен көрімнерні пасхалап полбинчалар.

Полған на класста «Иділістер» темаа учебниктерде илееде көніктіріглер пирилче. Агаа хоза, 5–9 класстарға сыххан «Ўгренчлернің пілістерін сыныхтачаң тоғыстар» (КИМ-нер) пособиенен өткін тузаланар ондай пар.

Нимее хайыг саларға:

— пўткен паза пўтпсеен иділістерге;

— **ң, п, г, ғ** тапсагларға тоозылчатхан иділістернің хубулызына: *хап — хабып — хаапчам;*

— залог хозымнарын орта пазарына: *ит — идин, ада — адан, өт — өтис, тут — тудын, чуг — чуун, изі — изим, ўг — ўгдир, тўс — тўзір, тўзірт — тўзірттір;*

— Изявительнай наклонениедегі тус хозымнарына (полчатхан тус — *сан — саап, саапча; изі — изидир;* ирткен тус — *эм — эмген — эммеен;* полар тус — *эм — эмер, чаг — чаар.*

Синтаксисті үгренеріне чөпгөр

Тілнің синтаксизін үгренчсетсе, үгренчлернің, сөстерні тузалары хоостыра орта палғалыстырып паза грамматикача пілістерінең тузаланып, чоохтағлар пүдірер көнігістерін тыыдарына хайығ саларға кирек. Полған на сөстің тузазы, аның грамматика формазы чоохтағда тоғынчатханын сизіндірерге кирек. Прай пу тоғысты апарчаң теория паза практика материаллары 5–9 класстардағы учебниктерде өтіре парча.

Теманы иртчсетсе, 5–9 класстарға сыххан «Үгренчлернің пілістерін сыныхтачаң тоғыстар» (КИМ-нер) пособиенең тузаланарға чарир.

Нимее хайығ саларға:

— хакас тілінде чоохтағларның түрк тіллерінде тоғынчатхан тіл законы хоостыра пүтчеткеніне (*чарытчатхан сөс чарыдылчатхан сөзінің алында турча*). Пу тіл законы сөс пірігізінде, олаңай паза хадыл чоохтағларның пүдізінде пір тиң тоғынчатханына;

— чоохтағларның чоох пөгіні хоостыра көрімнеріне, оларның пүдізіне паза орта тузаланарына;

— чоохтағларның үн хоостыра көрімнеріне, оларның пүдізіне, орта пазарына паза тузаланарына;

— теести хадыл чоохтағларның пүдізіне паза оларның чардыхтарын палғалыстырчатхан тіл ондайларының пос ондайлыг полчатханына. Теести хадыл чоохтағларны тіл законы хоостыра орта пүдіреріне;

— олаңай паза хадыл чоохтағларда танығлар тургызарына.

Темаларны частар хоостыра үлестірі.
«Хакас тілі». 5 класс (140 ч.)
(көзідімге)

Тема	Содержание (дидактика едипицалары)	Үгренгілерің тогызын ойн көрмінері (үгреді- тыдыстарының сипі)	Көрілен салталар
Чоох анарчаң оңдайлары тилігчткен содержанне			
1 чардых «Чоох алысханы, тілнен тузалаганы» (20 ч.)			
1. Нимедір ол чоох алысханы. Текст. Тіл культуразы	Паспин, пазып чоох, оларның шіддігілері. Ікі кзінің пазып шіддігі чоогы, оларның шіддігілері. Чоох алысханы сфералар. Тема. Өйн сагыс. Тексттің чардыктары. Тексттер көрмінері: искіргі, чары-ды, үзүргі/ наалаг. Хазна-тогыс стили, аның пос оңдайлары. Чоохтың культуразы. Диалект сөстерінің пайы	Пазып пазып паспин чоохтарны үзүрерге. Хоос произвездениелерің тексттері хоостыра ікі пазып шіддігі чоохтарны тиңестіреті. Шіддігің чоогының көрмінері. Ікі кзінің чоогының көрмінері. Тексттер шіддігің оңиры. Теманы, өйн сагысты чардыктары, өйн сөстерің таныхтыры; текст істіндегі чоохтарның палгалызын үзүрер; тексттің кчі темаларың табары, аны чардыктарга чарары; тексттің шіддігің шіддігі (пазтаа, өйп, тоозылганы). Хакас тілінің диалекттеріңер оңаг. Диалект пазып литература тілі. Оларны пазхалыры. Сөспіктернен танызары. Аймах чоохтарны стили хоостыра, істіндегі содержанне пазып, тіл оңдайлары хоостыра тиңестіреті, үзүрері	

Раздел 4. Грамматика (66 ч.)	
1. Морфология – грамматиканын чардыгы	<p>Сөстүң грамматика тузазы, аның лексика тузазынаң пас-хаалыры.</p> <p>Сөстүң грамматика тузазы, аның лексика тузазынаң пасхаазы.</p> <p>Хакас тілің чоох чардыктарының системазы. Пос паза полызыг чоох чардыктары</p>
2. Адалыс – чоох чардыгы	<p style="text-align: center;">Адалыс</p> <p>Адалыстарның тузазын, аның морфология пидіріглерін үзүрөү паза чарыдары. Адалыстарның сказуемай формадын орта тузаланаары. Тартылгы формадагы сөстерің орта пазары паза оларнаң чоохтаглар пүдірөү. Олаңай паза тартылгы хубулыстары пасхалап пілөрі, оларнаң чоохта орта тузаланаары. Текстнең тогыс.</p>
3. Пидіріс – чоох чардыгы	<p style="text-align: center;">Пидіріс</p> <p>Ирткенің хаатыры. Адалыстың тартылгы формады. Тартылгы форманың сырай хозынаары, хубулызы (тартылгы хубулыс). Пасха пілөрдөң кірген сөстерің тартылгы формады паза хубулызы. Тартылгы формадагы сөстер. Сказуемай формады, хубулызы. Чоохта адалыстарнаң тузаланаары</p> <p>Ирткенің хаатыры. Хадыл пидірістер, оларның тузалары паза орта пазары.</p> <p>Пидірістерің тузалары хоостыра көрмөү: качестволыг, теезілліг, тартылгы. Пидірістерің толдыра нимес, тинестіріс паза тыдылыс формалары. Чагын паза тогыр тузалап пидірістер. Пидірістерің текстетіг ролы</p>

Иділіс	
4. Иділіс – чоох чардыгы	<p>Иділістің чоохтагы туазы. Халып иділестер. Іле немесе формазы, көп хатаглыг формазы, аның пүдізі, орта пазагы. Иділістің көрмінері паза тустары. Иділістің хубулчатхан формалары Иділістің текст пүддерінде араласчакташы</p>
5 чарых. Сиптаксис (18 ч.)	
5. Сиптаксис паза таныглар тургызары	<p>Чоохтагларның пөлікттері. Өөн паза ікінчі орынның членнер. Таныглар тургызагы. Төй членнер. Тараңхай паза тараңхай немесе чоохтаглар. Төй членнер паза таныглары орта тургызары. Халып чоохтаглар, оларның пүддіріглері. Таныглар тургызары. Текетте чоохтагларның функциязы.</p>
	<p>Иділістері таныры, үзүрері паза чарылары. Иділістің көп хатаглыг формазының пүдізін пілері, орта пазагы. Халып иділістернен чоохтаглар пүддерері. Иділістің көрмінері, формалары. Иділістің тус формаларынан чоохта тузалан пілері. Иділістің текетте тузазын енткіш енгінері, орта тузалан пілері</p>
	<p>Чоохтагларның пөлікттерін, өөн паза ікінчі орынның членнерін пілері. Таныгларны орта тургыс полары. Төй членнерін палгалыстырчак ондайларны пілері паза орта тузаланары. Төй членнерін таныгларнан чарары. Текетте оларнан орта тузалан пілері, таныглары орта тургызары, үл хоостыра орта чарары.</p>

6.	Текст	Текст, аның темазы паза өбп сапызы. Хыгырган текст хоостыра сурыгларга толдыразынан нандылары	Көрген паза искен ниме хоостыра чоох пазары, аның пүдзін, тіл оңдайларын сизінері. Текстке, план идіп, аймах-пасха оңдайлаң чоохтиры. Таныгларны орта үннең чарары паза чоохта орта тузаланары. Чургаста полган нимедеңер алай искен ниме хоостыра чоох пүдлері, аның пүдзін, тіл оңдайларын үзүрері. Көрген алынча ниме-нооларданар, тура істің хоости пазары, ан-хустарданар, пазың, паспин чоохтап пілері; хоосча чоох пүдлері; тексттің содержаниезін паза тілін үгренілген материал хоостыра чаксыландылары; аймах-пасха тексттерде тілің оңдайларынаң орта тузаланары; тілің таньыс лексика паза грамматика оңдайларынаң пазылган даа, пазылбаан даа текстте орта тузаланары
----	--------------	--	---

7.	<p>Орта пазары: орфография паза танышлар тургызары</p> <p>Тартылгы формалагы сөстөрні орта пазары. Хадыл підрістерні орта пазары. Хадыл (піркікен хадыл, палгалыстыг хадыл) числительнайлары орта пазары. Местоимениелерні пірге, алынча паза дефис пастыра пазылчатханы. Местоимениелерніц падеж хозымнарын орта пазары. Иділістіц залог хозымнарын орта пазары. Изывательнай наклонениінің тус формаларын орта пазары Пасаха тілден кірген сөстөр, оларны орта пазары. Наа сөстөр, оларны орта пазары Төбй членніг чоохтагларны текстте орта тузалан шілері, таныгларны орта тургызары</p>	<p>Хадыл сөстөрні орта пазары. Тартылгы формалагы сөстөрні орта пазары. Хадыл підрістерні орта пазары. Хадыл (піркікен хадыл, палгалыстыг хадыл) числительнайлары орта пазары. Местоимениелерні пірге, алынча паза дефис пастыра орта пазары. Местоимениелерніц падеж хозымнарын орта пазары. Иділістіц залог хозымнарын орта пазары. Изывательнай наклонениінің тус формаларын орта пазары. Пасаха тілден кірген сөстөрні орта пазары. Наа сөстөрні орта пазары. Орфография сөстігінен тузаланары. Төбй членніг чоохтагларда таныгларны орта тургызары</p>	
----	--	--	--

Темалар хоостыра пүдірілген план.
«Хакас тілі». 8 класс (70 ч.)
(көзідімге)

Уроктарны частар хоостыра үлестірегі. «Хакас тілі».
8 класс (70 ч.) (көзідімге)

1 урок. Хакас тілінеңер сөс. Хакас тілі — Хакас Республиказында. Хакас тілі — тилекейде. Хакас тілінің функциялары. «Хакас Республиканың чоннарының тіллерінеңер Хакас Республиканың Законы».

2–3 уроктар. Хакас тіл науказы: пүүнгізі паза кичеегізі. Хакас тіл науказы, аның өөн пөліктері. Сағамғы хакас тіл науказының өзізі. «Саблығ хакас тілчїлер». Семинар урогы.

4–5 уроктар. Хакас тілі түрк тіллерінің сөбірезінде. Хакас тілі түрк тіллерінің аразында. Пурунғы түрк тіллері. Хакас тілінің тархыны. Саблығ тюркологтар.

6 урок. Хакас пічиинің тархыны. Хакас пічиинің тархыны. Хакас алфавиді, аның төстелгені. Хакас пічиинің төстегчїлері, оларның үлүзі.

7 урок. Тіл системазы паза пүдізі. Тіл системазынаңар паза пүдізінеңер оңнағ. Тіл пөліктерінің өөн единицалары.

— Тілденер сағыстарны ситкіп хығырары. (26 көн.)

— Ұзүрчең сурығларны паза итчең тоғыстарны толдырары. (27 көн.)

8–10 уроктар. Тапсағлар паза буквалар. Хакас тіліндегі гласнайларның паза согласнайларның пөліктері. Тапсағ паза фонема. Тапсағларның сөстегі алызығлары. Хакас тіліндегі ударение.

11 урок. Хакас чооғының үн ондайлары. Хакас чооғының үн ондайлары. Ұннің өөн сарилары.

— 7-чі параграфтың теория материалын ситкіп хығырары.

— 40-чы көніктіріг пастыра практика паза теория материалын палғалыстыра ұгренері.

— Чайаачы тоғыс толдырары. (45 көн.)

12 урок. Хакас паза орыс тілдерінің фонетика системасы: тӱйілепчеткені паза пасхалалчатханы. Хакас тілінің фонетика ондайлары. Орыс тілінің фонетика ондайлары. (42 кӱн.)

13 урок. Практикум урогы. Орыс паза хакас тілдеріне килістіре фонетика ондайларын табары.

**14 урок. Сӱс паза аның тузаы. Сӱстің лексика тузаына-
нар оцнаг.** Чарыдыг сӱстікнең тогыс. Сӱстік статьязының пӱдізі. Сӱстіктің танығлары.

15 урок. Пір тузалығ паза кӱп тузалығ сӱстер. Полисе-
мия — тіл ондайы. Кӱп тузалығ сӱстің сӱстік статьязының пӱдізі.

16 урок. Хакас тілінің хоос ондайлары. Троптар. Эпи-
теттер. Метафоралар. Метонимия. Тиңнестіріг. Перифраза. Поэтической чоохтың хоос ондайлары.

**17 урок. Поэтической тексттің лингвистика саринаң үзү-
рии.**

— Тексттің хоос ондайларының үзүрии.

— Тоғысты варианттар пастыра кичіг ӱмелерде иртірері.

— Тоғыс салтарларының үзүрии.

**18 урок. Омонимнер паза оларнаң тузаланары. Омо-
нимнер сӱстігінең тогыс.** Омонимнер. Омонимнернің тілге кӱрчеткен сылтағлары. Омонимнер хоос текстте. Сӱстікнең тогыс. Омонимнер паза кӱп тузалығ сӱстер.

**19 урок. Синонимнер паза оларнаң тузаланары. Сино-
нимнер сӱстігі.** Синонимнер. Идеографической синонимнер. Стилистической синонимнер. Синонимнер ряды. Синоним-
нернің хоос ондайлары. Сӱстікнең тогыс.

20 урок. Антонимнер паза оларнаң тузаланары. Антитеза.

21–22 уроктар. Чайаачы тоғыстығ изложение. Текст. Тексттің лексика ондайларын үзүрері. (Ұғретчинің кӱр-
генінең.)

**23 урок. Тиксі тузаланылчатхан паза тиксі тузалан-
минчатхан сӱстер.** Тиксі тузаланчатхан сӱстер — хакас ті-
лінің лексика системасының ӱзені. Диалект сӱстері. Тер-
миннер. Жаргоннар. Профессионализмнер.

— Теория материалынаң танызары.

— Көніктіріглерні толдырары.

— Тиксі тузаланминчатхан лексиканың стилистика оңдайларын чарыдары.

24 урок. Иргілен парған сөстер паза неологизмнер. Иргілен парған сөстер: историзмнер паза архаизмнер. Неологизмнер. Неологизмнернің лексикаа кірчеткен чоллары.

25 урок. М. Р. Баиновтың «Тустарча чорых чөргені» алай «Таң солбанында тоғазығ» тексттернің лингвистика үзүри. (Ұғренчілернің көргенінең.)

26–27 уроктар. Сағамғы хакас тілінің сөстіг пайының тархыны. Тоң хакас паза пасха тіллердең кірген лексика. Тоң хакас лексика: пурунғы түрк лексиказы, хакас лексиказы. Пасха тіллердең кірген лексика. Тюркизмнер паза оларның хакас тілінің лексической системазындағы орны.

28–31 уроктар. Фразеология. Фразеологической единицалар паза оларнаң тузаланары. Фразеологизмнер. Фразеологизмнернің өзені.

— Танызып хығырары.

— Сурығлар хоостыра чоохтазығ.

— Литература материалларынаң өмелер істінде тоғынары.

— Ұғретчінің пос сөс пірігістерінеңер, фразеологизмнердеңер алғым искіриі.

— Сөстікнең тоғыс. Ұғренчілернің «Пу хынығ» тема хоостыра искіріглері (фразеологической обороттарның тузаларын чарыдары).

— Чолами орта пазарын хатиры.

32 урок. Хакас паза орыс тілдерінің лексика системалары: төйилелчеткені паза пасхалалчатханы.

33 урок. Лексикография: пір тиксі хатир урок.

— Теория материалынаң танызып, хығырары. План пүдірері.

— «Сөстіктер паза оларның көрімнері» искіріг тимнирі.

— «Хакас тіл науказының тархыны» темача ұғренчілернің искіріглері.

34 урок. Диктант. Тексттің лингвистика үзүри.

35–36 уроктар. Сөс, аның морфемнай пүдізі. Сөстің морфемнай үзүри.

— Ұғренчїлернїң пїлістерїн санға алып, тема хоостыра чоохтазығ апарары.

— Наа тема хоостыра учебниккең пос алынча тоғынары.

— Лингвистика темаа монолог тимнирі.

— Ұғретчїнїң сөстің морфемнай пүдізїнїң тархын алызығларынаңар искїрии.

— Лингвистика материалын істезерї.

37–41 уроктар. Хакас тїлїнде сөс пүдїрчең ондайлар. Чоохты хоос итчеткен хозымнар. Хозымнар, төстіктер хозылғаны, аббревиация, тапсағлар алысханы.

42–43 уроктар. Чайаачы тоғыстығ изложение.

44 урок. Функциональнай стильлер. Стилистика. Стиль. Функциональнай стиль. Функциональнай стильлернїң көрїмнерї.

— 16 параграфнаң ситкїп танызары.

— Ұғренчїлернїң пїлістерїн санға алып, сурығлар хоостыра чоохтазығ апарары.

— Тексттернї үзүрерї.

— Чарыдығлығ пїчїк: чоохтағлардағы орфограммаларны паза танығларны чарыдары.

— «Хакас тїлїнїң тархыны» чардыхтың материалы хоостыра ұғренчїлернїң искїрїглерї.

45 урок. Наука стилї. Научнай стиль. Жанрлар. Терминнер.

— 17 параграфнаң танызары.

— Тексттїң план-конспектїн пүдїрерї.

— Пирїлген материалларны үзүрерї.

46 урок. Публицистика стилї. Публицистика стилї, стиль пїлдірїглерї, публицистика стилїнїң жанрлары.

— 16 параграфты хығырары.

— Материалларны (127 көн.) үзүрерї.

— Практической тоғыс. «Хакас чирї» газета материаллары хоостыра публицистической стильнїң пїлдірїглерїн чарыдары.

— Сурығлар паза итчең тоғыстар хоостыра теманы пір тиксі хатиры.

47 урок. Чоох, аның көрімнері паза нос оңдайлары.

— 17-чі параграфнаң танызары.

— Практической тоғыс (пирілген тексттерні үгретчинің паза үгренчилернің көргенинен үзүрері).

48 урок. Тексттің лингвистика саринаң үзүри. Тексттің содержаниезін, пүдізін, хоос оңдайларын үзүрері, план идери.

49 урок. Хакас тілінің орфографиязының төстее. Хакас орфографиязы. Фонемно-морфологической төстег.

— Учебниктегі статьяны (137 көн.) чарыда хығырары.

— Көніктіріглерні толдырары.

— «Хакас тіл науказының тархыны» тема хоостыра үгренчилернің искиріглері.

— Сурығлар паза идер тоғыстар хоостыра өмелернең чара тоғынары (олаңай синниг — 139, 142 көн.; чайаачы синниг — 138, 140 көн.).

50–51 уроктар. «Хакас тілінің орфографиязы: тархыны паза пүүнгізі». Конференция урогы.

— Секция тоғызында үгренчилернің наука искиріглерін арачылыры.

— Наука искиріглерінің темалары: «Хакас тілінің орфографиязының тархыны», «Хакас тілінің орфографиязының төстегчилері», «Д. Ф. Патачакова — саблығ хакас тілчі», «Хакас тілінің орфографиязының сидік сурығлары» ан. пасх.

52 урок. Диктант. Тест (үгретчинің көргенинен).

53 урок. Пір тиксі хатир урок. Учебниктегі хатир көніктіріглерні алай тесттерні толдырары (үгретчинің көргенинен).

54–55 уроктар. Чоох культуразы. Тіл паза чоох. Тіл паза чоох. Чоох культуразы. Чоох культуразының ікі пасха сари. Литература тілінің синнері. Синнернің өөн пілдіріглері. Чоох алчаазы.

— 17 параграфнаң тирең танызары.

— 130, 131 көніктіріглерні үзүріп хығырары, идер тоғыстарны толдырары, сурығларға нандырары.

- План-конспект пүдірері (131 көн.).
- Пирілген материалларны үзүрері.
- Көніктіріглер пастыра орта пазарын паза таныглар турғызарын шиктирі.

56 урок. Ікі кізінің чооғының таныглары. Цитаталарның таныглары. Диалог. Репликалар. Цитата, аны таныхтиры.

— Ибдегі тоғысты (теорияны, практической тоғысты) сыныхтиры.

— Учебниккең пос алынча тоғынары.

— Хоос текстті үзүрері.

57–58 уроктар. Ікі кізінің чооғы пос паза алынча культуралар аразында. Диалог, репликалар пос паза пасха культуралар аразында. Кибірліг диалог хакас паза орыс культураларда. Хоос произведениелердегі диалогтарнаң танызары, үзүрері.

59 урок. Чоох алгыдары. Сочинение.

60 урок. Текст. Текстенең оңаң. Синтаксис пүдірістері, тексттің пілдіріглері, тексттің пүдізі. Текст. Тема.

— Текстті хығыары (147 көн.).

— Алғым практической тоғыс (148 көн.).

— Чайаачы тоғыс (150, 151 көн.).

61 урок. Тексттің толдыра үзүрии (хоос проза произведениең үзігі). Текст. Тема. Оң сағыс. Авторның көңні. Хоос оңдайлар.

62–63 уроктар. Чоох алгыдары. Публицистика стильліг текст пүдірері. «Чир-чайаан паза халых чуртас», «Хакас тілі паза сағамғы экономика теезіглері», «Книга паза компьютер: пүүңгізі, таңдағызы».

64 урок. Чоох алгыдары. Тілбестег (1–2 орыс произведениелернің үзіктерін тілбестирі).

65–66 уроктар. Чоох алгыдары. Ұғредіг тексттің конспекті. Кічіг сочинение. Текстте тuzаланған хоос оңдайларның пос алынча үзүрии. «Хакас тіл науказының тархыны» чардыхтың материаллары хоостыра семинар.

67–68 уроктар. Тіл культуразы.

— Тіл оңдайларын сизінің, текстті (161 көн.) хығыары.

— «Дикторлар мариин» ұғредіг ойынны иртірері.

— «Öбекелерзер айланис» текст пүдирері паза үзүрері (166 көн.).

69 урок. Ирткенін тиксі хатиры.

— Сыныхтағлығ тоғыс пасчаң темалар паза сурығлар хоостыра семинар урогы.

70 урок. Сыныхтағлығ диктант (170 көн.).

Темалар хоостыра пүдүрілген план.
«Хакас тили». 9 класс (80 ч.)
(көздімге)

Урок №	Урок темасы	§	Час	Өйн терминер наза пилдиргилер	Предмет істіндегі наза тастындагы нагалыстар. Салгаллары	Көнігістерні тилдер оңдайлар	Орта назар көнігістер
1-2.	8 класста ирл-кенін хагыры	-	2	Тилің өйн чарлыктары, өйн тил единицалары	Тил системазы пол-чатханы, өйн тил единицалары	Грамматика үзү-ригилери	Орта назарын ха-гыры
3-4.	Хакас чоны-ның тилінің формалары	1	2	Хакас тили — хакас чонының тили. Хакас тили — іскерки түрк тиллеринин илери. Хакас литература тили. Диалекттер	Тилің бон единица-лары. Гласной наза согласнай тапсаг-ларны орта адиры	Тезистер, план-конспект пүдүрери, искерки илери. Медиа оңдайлар-нан тузалалары	Орта назарын наза таныгларны хагыры
5-6.	Тил нормазы, аның тузазы наза көрмилери	2	2	Орта алачан, орта пасчан, сөс пүдүреч, лексическай, морфологическай, синтакси-ческай, үн саринап, таныглар тургысчан нормалар. Нормалар көрмилери	Литература тилінің нормалары	Конспект, тезис-тер, алгым план пүдүрери	Орта назарын наза таныгларны хагы-рары
7.	Морфология	3	1	Грамматическай категория-лар, грамматическай тузалар наза грамматическай форма-лар	Стилистика	Таблицаның үзү-риги	Тыгыдыс формадагы сөстөрні хагыры. Таныгларны хагы-ры

8.	Хакас тілінің чоох чардых- тары	4	1	Чоох чардыхтарының пөлік- тері	Сабылг тюрколог Э. В. Севортяның чоох чардыхтары- напар наука көбізі	Текеттің өөн сөс- терін паза сөс пір- гістерін табары	Орта пазарын паза таныгларыны үзүрері
9-10.	Пос алыпча чоох чардых- тары	5	2	Чоох чардыгы, лексика туза- зы, морфология паза синтак- сис пиддіргілері	Стилистика. Фоль- клорның нымах жапры, аның ондай- лары. Стилистика. Алыпча текеттің стильнің тіл оннаг- ларын киречілірі	Монолог пүдүре- рі, үзүрігде арала- зары	Таныгларыны чары- дары
11.	Полызыглыг чоох чардых- тары	6	1	Чоох чардыгы, лексика туза- зы, морфология пиддіргілері, синтаксис пиддіргілері	Фольклорның ны- мах жапры, аның ондайлары. Хакас чонның кибірлері	Монолог пүдүрері, үзүрігде аралаза- ры	Таныгларыны чары- дары
12.	Чоох чардых- тарының саны- на кибичтет- кен сөстер			Модальной сөстер, междоме- тиелер, хоос сөстер	Хормачы Фразология. Сти- листика	Хормачы чоохты сагынары	Сөстернің пүдизін хагыры. Тире таныгпаң ту- заланаы

13.	Сөстөрінің пір чоох чардыгынан пірсіне айлан парчатханы	8	1	Модаляция, постпозиционализация, конъюнкционализация, партикуляция, ингеръективация	Хоос проза текеттің үзүрри	Таныгларны хатыры
14.	Хакас паза орыс тіллірінің морфологиясыкай пүдзінің төйи паза пасхасарилары	9	1	Хакас тілінің морфология оннаглары. Орыс тілінің морфология оннаглары	Тілбестег тогыс	Орыс текетті хакас тіліне, хакас текетті орыс тіліне тілбестірі
15-16.	Чоох алгыдары. Текеттің лингвистика үзүрри		2	Тема, бөн сагыс. Текеттің лексика, морфология, синтаксис ондайларын чарыдары		
17.	Диктант		1	Хакас тілінің морфологиязынанар бөн пілістерінің сийін сыымхтиры		
18.	Синтаксис едиинчалары. Синтаксис палгалыстары, олардың көрiмнерi	10	1	Чоох чардыктарының синтаксисі. Чоохтагаларның синтаксисі. Текет синтаксисі	Сіпер апы таныпчазар ба? Л. И. Чеболаева — хакас тілінің синтаксисінің істезіңізі (үгренчiлерiнiң искi-рiглери)	Орта паза таныгларны чарыдары
19.	Сөс пірігітерінің моделі. Тартылгы палгалыс	11	1	Сөс пірігізі, имялыг сөс пірігістері, иділіс сөс пірігістері	Үзүрчөң сурыгларны паза искіріг планын пазаы	
20.	Чоохтаг, аның үн паза грамматика пілдірілері	12	1	Чоохтаг, аның пілдірілері. Предикативность, Үн	Чоохтаг паза сөс пірігізі. Чоохтагларның пөгiң хоос-тыра көрiмнерi. Тiлбестег. Стилiс-тика	Айлаыстарда таныгларны чарыдары
21.	Чоох алгыдары		1	Изложение / Кiчiң сочинение (үгретчiнiң көргеншөң)		

22.	Чоохтагың өбн паза ікінч орыныг членнері	13	1	Чоохтагың грамматика (предикативнай) өбн	Стилистика. Диалог	Текеттін темазын табары. Текетті орыс тіліне тілбес-тирі	
23-25.	Олаңай паза хадыл чоохтаглар	14	3	Олаңай чоохтаг, хадыл чоохтаг. Предикативнай кін. Союз чох палгалыс. Союзтыг палгалыс. Арадастыг палгалыс. Синонимия	Стилистика. Сөс пайы. Иділістің причастие паза деспричастие формалары	Текетке план пазазы. Искіріг тимпирі. Текетке рецензия пазазы	Орта пазазын пазагарны хаттары
26.	Чоо алгыдары. Семинар урогы		1	«Хакас тілінің синтаксизінің істезігчдлері» семинар урогында үгренчдлерінің пирілген темалар хоостыра рефераттар арачылары. Рефераттар темалары: 1. М. И. Боргояков — хакас тілінің синтаксизінің істезігчдзі. 2. О. П. Анжиганова — сөс піргізінің істезігчдзі. 3. Л. И. Чебодаева — синтаксист. 4. Хакас тілінің синтаксизінің істезігчдлері паза оларның тогыстары			
27.	Көні паза тогыртын чоох	15	1	Көні чоох, тогыртын чоох, көні кирлібичеткен чоох	Хакас поэт паза прозаиктер: А. Майтакова, Я. Тисперекков, С. Карачаков, В. Шулабава	Текетке план пүдирері. План хоостыра улуғ нимес чоох пазазы	Цитаталардың таңгалары
28-29.	Текет, аның пүдін паза палгалыстыг полчатханы	16	2	Текет, текеттін темазы, абзац, текеттін пасталганы, текеттін үні, кічиг тема, текеттін ады, кпочевой сөстер	С. Карачаковтың «Торымас» чымындының чоохтары. Оларны кічиг темаларга чарлары	Текетке ат пирері. Текетте кпочевой сөстер табары. Рецензия пазазы	

30-32.	Хадыл синтаксисе пірігістері. Абзац	17	3	Хадыл синтаксисе пірігістері. Хадыл синтаксисе пірігістерінің пасталганы, тилесені, тоозылганы. Период	«Словарь лингвистических терминов» алай «Лингвистический энциклопедический словарь» кпигаларны тузалаларны	Тезистер, рефератпазары. Тексттер-таңауларга чатаньыларны хатыры	Орга пазапаза хатыры
33.	Хакас паза орыс тілінің синтаксисе пүдізінің тоый паза пасха сарилары	17	1	Ұзүріг тогыс			
34.	Чоох алгыларды. Сочинение – ұзүріг	17	1	«Хайлар парчаң үтреріңге» сонинение-ұзүрігте синтаксисің аймах-пасха хоос ондайларыпаң тузалалары			
35.	Этимология	18	1	Этимология. Сөстеріңің пүткені	Э. И. Сворятяның «Этимологический словарь тюркских языков» сөстігінің статьялары	Текеттің өөн сализіне сыгарары	
36.	Хоос литератураның тілі паза литературнай тіл	19	1	Хоос литератураның тілі. Литературунай тіл	Алытыг нымах, анын лексическай, фонетическай, грамматическай ондайлары	Хоос произведение-леріңің тілің үзүрері	
37-39.	Троптар, стилистическай ондайлар	20	3	Эпитет, тиңестіріс, метафора, метонимия, гипербол, тірілдіргені. Анафора, эпитифора, антитеза, хагалыс, риторическай сурыг	Алытыг нымах-тың кизетің көрбин чоохтири		Хадыл чоох-тағларны хатыры, таңауларны чарылары

40-41.	Хоос текстті тіл сарыпаң үзүрері	21	2	Лексическай ондайлар. Тронгар паза стилистическай ондайлар. Грамматическай ондайлар. Тексттің бөн сағызын чарыт-чархан сөстөр	А. Султреков (проза үзгі). Л. Кызласов (поэма үзгі). Пилдістерні паза причастилерні пүлді хоостыра үзүрері	Таныглар-ны үзүрері, орфограммаларны чарыдары
42.	Хоос алгылдары. Хоос тексттің лингвистика үзүрері		1	Тема, бөн сағыс. Хоос тексттің лексическай, стилистическай, грамматическай ондайлары		
43.	Таныглар тургызары, аның принциптері	22	1	Таныглар тургызары, тіл-нің таныглығ системазы, таныглар тургызарының социальная функциязы, таныглар тургызарының принциптері	«Хакас тілінің таныглар принциптері» Н. Г. Доможаков (1964); Л. И. Чебодава (2001)	Тексттегі таныглар тургызары чарыдары
44.	Чоохтаг, аның таныглары	23	1	Чоохтагның таныглары	Стилистика. Пүт-кен пилдістерні пүлді хоостыра үзүрері. Местой-мениелернің тузалары	Текстке ат пирері, тексттің стилін чоохтиры; искірігилері
45-46.	Хадыл чоохтаглар, оларның таныглары	24	2	Хадыл чоохтаглардагы таныглар	Узун гласнайлығ сөстер. Иділістің причастие паза деспричастие формалары. Синонимпер	Таныгларны хатире

47-48.	Палгалыстыг таныглар	25	2	Автордың танымы	Стилистика	Текстке ат ширері, ағаа план илері. Стилін паза бөн темазын табары. Тексетті хакас тіліне тілбестірі	Таныглары хатыры
49.	Пір тиксі хагир урок		1	Практикум урогы (көнігістерні шиктир көнігірліглерні толдырары)			
50.	Диктант		1	Орта пазарын паза таныгларыны сыныхтигы			
51-54.	Аймах-пасха стилиліг паза жанрлыг тексеттерніц ұзурин	26	4	Тезис, конспект, аннотация, реферат	Стилистика	Аннотация паза тезис пазары. Ұг-редіг тексеттің конспектін пазары. Реферат пазары	Орта пазары
55-56.	Чоохтың культуразы	27	2	Чоохтың культуразы. Чоохтың культуразының бөн шілдірліглері	Сөс пайы	Полган нимеденер хыпныг иде пазары	Орта пазары
57-61.	Наука стили	28	5	Научнай терминер, абстрактнай тузалыг сөстер	Социолингвистика. Хакас тіліндегі алгыстаг тузалыг модалыность	Реферат. Доклад. Тезистер. Ренензия пазары. Алгоритмнен тузаланары	Терминерні орта пазары
62-64.	Хазна-тогыс стили	29	3	Резюме, деловой пічкік, иекіріглер	Канцеляризмнер	Деловой пічкіктер пазары	Орта пазары
65-66.	Чон алында чоох туларының культуразы	30	2	Чоохтың пүдізі. Тілі ондайларлы	Риторика	Медиа ондайларнаң тузаланары	

	Междоместиселер орта пазаы	Сөстерні логия үзүрері	Междоместиселер	Оланай чоохтың ондайлары	1	Оланай чоохтың культауразы	31
67.				Пирілген текетгің стиль ондайлары чарылары	2	Текетгің үзүрии	
68-69.				Чыл ибїре ырткен темаларны тиксі хатир урок	1	Иркенін тиксі хатиры	
70.							

Уроктарны частар хоостыра үлестірегі. «Хакас тілі».
9 класс (70 ч.)

1–2 уроктар. 8 класста ирткенін тиксі хатиры.

3 урок. Сыныхтағлығ диктант. Ирткенін хатиры.

— 1-ғы параграфнаң ситкіп танызары; текстке план идері (171 көн.).

— Өмелер істінде текст хайдағ диалект тілінең пазылғанын киречілірі (172 көн.).

4–5 уроктар. Тілденер наукаа кіріс. Хакас тілінің формалары. Сағамғы хакас литература тілінеңер паза аның диалекттерінеңер оңнағ. Хакас диалекттерінің паза чағын тілдернің төйі тіл оңдайлары.

— Чоох алғыдары: «Минің сағызымда, хакас тілі — ол...» пу чоохтағны узарадып, сағыстарыңны толдыразынаң читіріңер.

6–7 уроктар. Тілденер наукаа кіріс. Тіл нормазы, аның туазы паза көрімнері.

— Хакас тілінеңер текстті (174 көн.) орта үзүрері паза пілері, лингвистика темаа палғалыстығ монолог пүдірері.

— Схемаларнаң тузаланып, тілнің нормаларын чарыдары.

— Практической тоғыс: алыптығ нымахтың кизегінде амғы хакас тіліне киліспинчеткен сөстерні паза формаларны табары.

8 урок. Морфология. Грамматической категориялар. Грамматической тузалар паза грамматической формалар. Грамматической тузаларның пілдірілчеткен өөн оңдайлары.

— Хакас тілінеңер сурығны үзүрері паза толдырары (179 көн.).

9 урок. Хакас тілінің чоох чардыхтарының пөліктері. Хакас тілінде сөстерні чоох чардыхтарына пөлерінче сидік сурығлар:

— Тіл суриинаңар текстті орта үзүрері паза пілері (183 көн.).

— Практической тоғыс: хоос литературадаң улуғ нимес текст сығара пазары, иділістерні паза аның формаларын үзүрері.

10–11 уроктар. Пос алынча чоох чардыхтары. Пос алынча чоох чардыхтарының тиксі грамматической тузазы, морфология паза синтаксис пілдіріглері.

— Ёгречілернің алған пілістерін хатеры.

— Таблицаны көзіділгенни толдыраы (185 көн.).

— Чайаачы стилистика тоғыстарны иртірері.

— Сөстернің морфология саринаң үзүрин хатеры. Пос алынча кибеліс пазар чайаачы тоғыс.

— «Хакастарның пала өскірчең кибірлері» темаа чоох пүдірері.

12 урок. Полызығылыг чоох чардыхтары. Полызығылыг чоох чардыхтары, оларның грамматика пілдіріглері.

— Ёгречілернің алған пілістерін хатеры.

— Учебниктің теория материалын пос алынча үзүрері; лингвистика темаа монолог пүдірері.

— Көнігістерні пиктир көніктіріглерні толдыраы.

— Полызығылыг чоох чардыхтарының пілдіріглерін тыыдары.

— Чоох алғыдары: улызығылыг чоох чардыхтарын чоохта тuzаланары.

13 урок. Чоох чардыхтарының санына кірбинчеткен сөстер. Модальной сөстер, междометиелер, хоос сөстер.

— Хакас тілінің суриин орта үзүрері паза пілері (195 көн.).

— Ёгретчінің сурығлары хоостыра алғым чоохтазығ.

— Көнігістерні пиктир көніктіріглерні толдыраы.

— Чайаачы ондайлыг стилистической тоғыс.

14 урок. Сөстернің пір чоох чардығы пірсіне айлан парчатханы. Грамматической омонимнер. Сөстерні пасха чоох чардығына айландырчаң ондайлар: модалыция, постпозиционализация, конъюнкционализация, партикуляция, интеръективация.

— 28 параграфтың теория материалын үзүрері паза орта пілері.

— Практической тоғыс: танығларны чарыдары.

— Сөстерні морфология саринаң үзүрері.

15 урок. Хакас паза орыс тілдерінің морфологиялық пәдісінің тәйі паза пасха сарилары. Хакас тілінің морфология оңағлары. Орыс тілінің морфология оңағлары.

— Пос алынча тоғыс: 199 кәніктіріг хоостыра хакас алай орыс тілдерге килісеткен морфология оңағларны таныхтиры.

— Чайаачы ондайлығ тоғыс: чоохтағларны хакас тіліне тілбестірі.

16 урок. Чоох алғыдары. Тексттің лингвистика үзүри. Тема, өөн сағыс, кічиг тема, ключевой сөстер. Тексттің лексика, морфология паза синтаксис пәдірігілерін ілезіне сығарары.

17 урок. Диктант.

18 урок. Синтаксис. Синтаксистің единицалары. Синтаксис палғалыстары, оларның көрімнері.

— Ұғренчілернің синтаксистенер алған пәлістерін сағысха кирері.

— Теория материалын орта үзүрері паза пәліері; алғым план пәдірері.

— Практической тоғыс: иртірілген букваларны паза танығларны турғызары.

— Өмелернің істіндегі тоғыс (сурығларға нандыары паза итчең тоғыстарны толдыары).

19 урок. Сөс пәрігістерінің пәтчеткен моделі. Чарытчатхан сөс өөн сөстің алнында турчатханы — сөс пәрігістерінің пәтчеткен моделі. Тартылығ палғалыс — түрк тілдерінің грамматиказын пәдірчеткен категория.

— Теория материалын хатиры, конспект пәдірері, лингвистика темаа палғалыстығ монолог пәдірері.

— Сөс пәрігістерін үзүрчең практика кәнігістерін пиктирі.

— Чоох алғыдары: сөстенер, чоохтаңар, тілденер сиспектер паза сөспектер сағынары.

— Чоох культуразы: пәр тиксі хатир сурығлар паза итчең тоғыстар.

20 урок. Чоохтағ. Чоохтағ, аның үн паза грамматика пәдірігілері. Сөстернің чоохтағдағы изерізі, аның туазы.

— Үгретчилернің чоохтағданар пілістерін сағысха кирері.

— Тіл суриинаңар тексттерні (210, 213 көн.) орта үзүрері паза пілері. Текстке план пүдірері. План хоостыра искіріг идері.

— Үгретчинің хоза піліс пирер лекциязы.

— Көнігістерні пиктир көніктіріглерні толдырары: үзүріглернің көнігістерін тыыдары (фонетика, сөс пүдізі паза морфология саринаң).

— Чоохтағларның танығларын үзүрері.

— 212, 214 көніктіріглерні толдырары.

21 урок. Чоох алғыдары. Изложение / Кічіг сочинение (үгретчинің көргенінен).

22 урок. Чоохтағның өөн паза ікінчі орынның членнері. Чоохтағның өөн паза ікінчі орынның членнері, оларнаң палғалыстыра сидік сурығлар.

— Үгретчилернің алған пілістерін сағысха кирері.

— Учебниктің теория чардығын орта үзүрері паза пілері.

— Үгретчинің піліс хоза пирер лекциязы.

— Үгретчилернің искіріглері.

— Көнігістерні пиктир көніктіріглер.

— Алынча чоохтағларның пүдізін паза тузазын үзүрері.

— Чоохтағларның танығларын үзүрері. Текстнең тоғыс.

— Хатиры: грамматика үзүріглерінің аймах көрімнері (үгретчинің көргенінен).

— 33 параграфтың көніктіріглері пастыра орта пазарын пиктирі.

— Үгретчилернің алған пілістерін сағысха кирері.

23–25 уруктар. Олаңай паза хадыл чоохтағлар. Теести хадыл чоохтағларның пүдізі паза пос ондайлары. Синтаксис пүдірістерінің синонимиязы.

— Тіл суриинаңар текстті пос алынча орта үзүрері паза пілері, хысхачахти конспект идері.

— Үгретчилернің хадыл чоохтағларның көрімнерінен искіріглері.

— Практической тоғыс: теести хадыл чоохтағларның синтаксис саринаң үзүриин пиктирі; чоохтағның танығла-

рын үзүрер көнігістерні пиктирі; хадыл чоохтағларны өтіг хығырары; посты пос алынча сыныхтачаң тоғыс иртірері.

— Чоох алғыдары: текстке рецензия пазары.

26 урок. Чоох алғыдары. «Хакас тілінің синтаксизінің істезігчїлері» тіп семинар урогы.

— М. И. Боргояков — хакас тілінің синтаксизінің істезігчїсі.

— О. П. Анжиганова — сөс пірігізінің істезігчїсі.

— Л. И. Чебодаева — синтаксист.

— Хакас тілінің синтаксизінің істезігчїлері паза оларның тоғыстары. (Үгретчїлернің пірілген темалар хоостыра рефераттарын арачылыры.)

— Үгретчїлернің алған пілістерін сағысха кирері (үгретчїнің сурығлары хоостыра алғым чоохтазығ).

27 урок. Көні паза тоғыртын чоох.

Учебниктің материалларын орта үзүрері паза пілері; көні чоохтын танығларының схема-көзідіглерін пүдірері.

— Көнігістерні пиктир көніктіріглер: чарыдығлығ пічїк; пос алынча тоғынары паза сыныхтиры; тексттің лингвистика үзүриі.

28–29 уроктар. Текст синтаксизі. Текст, аның пүдін паза палғалыстығ полчатханы. Теманың пілдірілчеткені.

— Ибдегі тоғысты сыныхтиры (үгретчїнің сурығларында теоретической сурығ-чоохтазығ; алынча итчең тоғыстар, варианттарча посты пос алынча сыныхтачаң тоғыс).

— Көнігістерні пиктир көніктіріглер: чарыдығлығ пічїк; чоохтағларның синтаксис саринаң үзүриі; чоохтағларны пүдірері; сөстікнең тоғыс.

— Чоох алғыдары: текстке сочинение-рецензия пазары.

— Чайаачы ондайлығ тоғыс: С. Карачаковтың «Торьмас» тіп чыындыдағы чоохтарның пірсін кічїг темаларға чарары.

30–32 уроктар. Хадыл синтаксис пірігістері. Абзац. Синтаксистің хоос ондайлары. Период. Периодтың пүдізі. Периодтың өңніг ондайлары. «Хадыл чоохтағ» теманы хатиры.

— Ибдегі тоғысты сыныхтиры: теоретической сурығлар хоостыра чоохтазығ, алынча итчең тоғыс.

— Теория материалынаң (37 параграф) танызары; текстті орта үзүрері паза пілері.

— Чоохты үн хоостыра чаксыландыраары.

— Практической тоғыс: хоос литературада периодтарны тілірі.

— Пір тиксі хатир көніктіріглерні толдыраары.

— Пір тиксі хатир сурығлар паза итчең тоғыстар хоостыра алынча өмелернің істіндегі тоғыс.

33 урок. Чоох алғыдары. «Хайдар парчаң үгренерге?» сочинение-үзүріг.

34 урок. Хакас паза орыс тілінің синтаксис пүдізінің төйи паза пасха сарилары.

— Хакас паза орыс тілінің синтаксис пүдізінің төйи паза пасха сариларын іле сығарары (260 көн.).

— Хакас паза орыс хоос литературадаң синтаксис пүдізінің төйи паза пасха сариларын үзүрері.

— Чоох алғыдары: лингвистика темаа үгредіг текст пүдірері.

— Чайаачы ондайлығ тоғыс: тілбестег.

— Ибдегі тоғысты сыныхтиры (алынча итчең тоғыс, лингвистика темаа монолог).

35 урок. Этимология. Этимология — сөстернің пүткенін үгренчеткен тіл науказының чардығы.

— 38 параграфтың тіл суриинанар текстті орта үзүрері паза пілері.

— Учебниктегі статьяларны үзүрері.

— «Туғаннас-харындастас» лексиканың этимология үзүри, пос алынча істезігліг тоғыс.

36 урок. Хоос литератураның тілі паза литературнай тіл.

— 39 параграфтың теория материалын орта үзүрері паза пілері.

— Практической тоғыс: пирілген тексттернің үзүри — өмелернең алынча итчең тоғыс (үгретчинің паза үгренчилернің көргенінен).

37–39 уроктар. Троптар, стилистической ондайлар. Оларнаң тузаланары. Троптар. Эпитет. Тиңнестіріг. Перифраз

(перифраза). Метафора. Метонимия. Поэтической чоохтын хоос ондайлары.

40–41 уроктар. Хоос текстті тіл сарынаң үзүрері.

— Учебниктегі материалнаң пос алынча тоғыс.

— Лингвистика темаа, паспин, монолог пүдирері.

— Чоох алғыдары: текст хоостыра изложение пазары (269 көн.).

— Практической тоғыс: сөстернің тузазын чарыдары; пирілген сөстернің пүткен ондайларын көзідері; предмет тузалығ пілдірістерні паза причастиелерні пүдізі хоостыра үзүрері; чоохтағларның танығларын үзүрері; орфограммаларны чарыдары.

42 урок. Чоох алғыдары. Хоос тексттің лингвистика үзүри.

43 урок. Танығлар турғызары, аның принциптері.

— Ирткенін хатиры.

— Тіл суриинанар тексттерні (271, 273 көн.) орта үзүрері паза пілері; алғым план пүдирері.

— Практической тоғыс: танығларны чарыдары; сөстернің пүдізін паза орта пазарын чарыдары; тартылғы формада турчатхан сөстерні сығара пазары, оларның хайдағ чоох чардығы полчатханын чоохтиры.

— Чоох алғыдары: «Пічік жанрлары паза танығлар турғызары» темача искіріг идері.

— Чоохтағ соонда киректелчеткен танығлар. Олаңай чоохтағ істіндегі танығлар.

44 урок. Чоохтағ, аның танығлары.

— Ұгренчілернің алған пілістерін сағысха кирері.

— Практической тоғыс: танығларны үзүрері; чоохтағны сөс пірігістеріне чарары, оларның палғалысчатхан ондайларын чарыдары.

— Чолами хатиры: послелогтарның тузазын чарыдары; предмет тузалығ пілдірістерні пүдізі хоостыра үзүрері.

— Чоох алғыдары: алынча чоохтаға толдыра нандырығ пирері.

45–46 уроктар. Хадыл чоохтағлар, оларның танығлары. Хадыл чоохтағларның чардытарының аразында кирек-

телчеткен танығлар. Пасха кизінің чооғын танығларнаң чарары.

— Ұғренчілернің алған пілістерін сағысха кирері (үгретчінің сурығлары хоостыра алғым чоохтазығ).

— Учебник материалынаң пос алынча тоғынары; төстег конспект пүдірері (283 көн.).

— Хадыл чоохтағларданар үгренчілернің искірігілері.

— Көнігістерні пиктир көніктірігілерні толдырары; чоохтағның танығлар үзүриинің көнігістерін пиктирі; синтаксис пүдірістернің үн оңдайлары.

— Кибелісті өтіг хығыр пілері; посты пос алынча сыныхтир тоғыс.

47–48 уроктар. Палғалыстығ тексттегі танығлар. Авторның танығлары.

— Ибдегі тоғысты сыныхтиры (үгренчілерге алынча тоғыс; варианттар хоостыра пос алынча тоғыс).

— Тіл суриинаңар текстті орта үзүрері паза пілері (285 көн.).

— Ұғредіг материалларынаң тоғыс (хоос тексттерні хығыр пілері).

— Тексттернің танығларының үзүри, танығларның стилистика оңдайлары.

— Тексттерні тиңнестіре үзүрері.

— Чоох алғыдары: хысхачах изложение пазары.

— Чайаачы оңдайлығ тоғыс: орыс текстті хакас тіліне тілбестирі.

49 урок. Теманы пір тиксі хатир урок.

Практикум урогы (теманы пір тиксі хатир көніктірігілерні толдырары).

50 урок. Диктант.

51–54 уроктар. Аймах-пасха стильліг паза жанрлығ тексттернің үзүри.

— Тезистер, конспекттер, аннотациялар, рефераттар пазары.

— Чоох алғыдары: статьяның өөн содержаниязін чарыгчатхан аннотация паза тезис пазары; реферат тимнирі паза арачылыры; үгредіг конспект пазары.

55–56 уроктар. Чоох культуразы.

— Тесория материалынаң танызары (47 параграф).

— Тезистер пүдірері.

— Чоох алғыдары: полған нимеденер хынығ иде пазары; текст соонда чоох культуразының өөн пілдіріглерін хайди тузаланғанынаңар пазары.

— Теория суриин орта үзүрері паза пілері (48 параграф).

57–61 уроктар. Наука стили. Чоохтазыңда, талазыңда аралазары, наука темазы хоостыра хысхацах искіріг идері. Докладтар, рефераттар, тезистер, рецензиялар пазары.

— Тексттің план-конспектін пүдірері.

— Пирілген материалны үзүрері.

— Ұзүріг тоғыс иртірері, төстег схема пүдірері, лингвистика темаа, паспин, монолог пүдірері (296 көн.).

— Чоох алғыдары: «Хакасияның Россияа піріккені», «Хакас тілі паза піс» темаларға реферат/доклад тимнирі, пу істезіг тоғыстар хоостыра класста искіріг идері; хада үгренчеткеннер рефераттар алызып, удур-төдір рецензия пазары; «Чуртир ба мыннаң мындар хакас тілі?» тема хоостыра класста, ікі өмее чарылып, талазығ иртірері.

62–64 уроктар. Хазна-тоғыс стили. Резюме, деловой пічік, искіріглер пазары.

— Тіл суриинаңар материалнаң танызары, аны орта үзүрері паза пілері.

— Практика көнігістерін тыыдары: деловой пічіктерні пазары (резюме, искіріглер, доверенность).

65–66 уроктар. Чон алнында чоох тударының культуразы.

— 50 параграфнаң пос алынча тоғынары.

— Тиннестіре үзүріг: орыс тілінең пазылған «Риторика» учебникнең танызары, үзүрері.

— Практической тоғыс: хынғанни, пірее теманы таллап, искіріг тимнирі, мульти-медиаңаң тузаланып, класстағы олғаннарның алнында чоох тудары (305 көн.).

67 урок. Олаңай чоохтың культуразы.

— Тіл суриинаңар материалнаң танызары (51 параграф).

— Практической тоғыс: пирилген тексттернің үзүри —
өмелерге алынча итчен тоғыс (үгренчiнiң паза үгренчiлернiң
көргенiнен).

68–69 уоктар. Текстiң үзүри.

70 уок. Ирткенiн тиксi хатирь.

ПАЗЫП ТОЛДЫРАР ТОҒЫСТАРНЫҢ ХАЙ ПИРЕЕ КӨРІМНЕРІ

Диктант

Диктант — пазып толдырчатхан тоғыстарның иң удаа учурапчатхан көрімі.

Диктанттар сөстең, алынча чоохтағлардаң алай тексттердең пүткен полчалар. Хакас чайаачыларының тоғыстарынаң алынған үзіктер олғаннарға пос тілінің пайын, сілиин сизінерге полызарлар, көзідім поларлар.

Диктанттар үгреділіг, сыныхтағлығ, көріп (зрительнай), истіп пасчаң паза аннаң даа пасха полчалар.

Көріп пасчаң диктант — орта пазарын тыытчатхан көніктіріглернің көрімі.

Көріп пасчаң диктанттың паза пір көрімі — ол **пос пасчаң** диктант (самодиктант).

Истіп пасчаң диктанттың көрімнері: сизіндіріліг, чарыдып пасчаң паза сыныхтағлығ диктанттар. Оларның өөн пөгіннері — орта пазарға көніктірері паза хоза аймах грамматическай алай пасха даа чачығлар толдырары.

Чарыдып пасчаң диктант, ирткен теманы пиктепчетсе, иртірілче. Сөстернің орта пазарына паза аны үзүреріне улуғ хайығ салылча.

Сизіндіріліг диктант пасчатса, сидік орфограммаларны текст пазар алнында үзүріп алғаны алай ба сөстерні текстті пазар алнында чарыдары полча.

Таллап пасчаң диктант — ол истіп алай көріп пасчаң диктанттың көрімі. Мындағ диктант пасчатса, прай текст пазылбин, кирек ле правилаа, иртчеткен темаа килістіре сөстер алай сөс пірігістері, чардыхтар сығара пазылчалар.

Диктанттың паза пір көрімі пар — **«Позымны сыныхтапчам»**. Пу сыныхтағлығ олох туста үгреділіг диктанттарның санына кірче. Тоғынчатхан туста олғаннарға пілдістіг нимес сурығларны үгретчіден суарға, алчаас-

тарны түзедерге, ідök аймах сөстіктернең паза справочниктернең тузаланарға чарадылча. Диктанттың пу көрiмi олғаннарның, посты сыныхтап, алчаастар чох пазар көнігістерін тыытча.

Изложениенің көрiмнерi

Палгалыстығ чоох алғыдар тоғыстарның көрiмi –изложение пазары полча.

Изложение пазарының өөнi — текст хоостыра пазарға үгренерi полча. Тексттер хоостыра олғаннар авторның пасхан сағызын, узын сизiнерге, үзүрерге көнікчелер.

Изложениенің көрiмнерi

1. Толдыра пасчаң изложение.

Пу иң не удаа учурапчатхан көрiм. Мындағ изложение пасчатса, олғаннар, тексттің содержаниезiн алыстырбин, полчатхан киректернi изерiстiре чарытчалар. Чоохтағларны тексттегізiне чағын пүдiрчелер.

2. Хысхачахти пасчаң изложение.

Пу көрiмнiң пөгiнi — үгренчiлернi тексттің иң не өөнiн сизiнерге үгредерi. Текстті хысхачахти искiрерi сидiк тоғысха саналча, аннаңар ағаа хоза грамматическай тоғыстар пирерге кирек чоғыл.

3. Алыстырып пасчаң изложение.

а) Текстте чоохталчатхан нименi пос чоохтапчатхан чiли пазары (текст килiстiре поларға кирек). Мындағ изложениелерге улуг нимес, содержаниезi хоостыра оой тексттер алылча. Че хоза грамматика саринаң аймах-пасха тоғыстар пирiлче. Мында үгретчее хайығ айландыраға кирек: олғаннар пiр ле сөснен хати-хати тузаланмазыннар (көзiдiмге, ол сөснен). Пу сөстiң орнына араласчатхан кiзiнiң адын, аның тоғыста, халых чуртазында нименең айғасчатханын таныхтапчатхан сөстернең алыстыраға. (Көзiдiмге алза, Н. Ф Катановтың фамилиязын *учёнай, исследователь, хакас чонының саблыг оолгы* сөстернең алыстыраға чарир);

б) Чоохтағларны аймах обороттарнаң алыстырып пазары (олаңай чоохтағларны хадыл идiп, деспричастие, причастие кизектерi кирiп, ан. пасх.);

в) Көні чоохтыҕ чоохтаҕларны тоғыртынҕа айландырып пазары.

Ікінчі паза үзінчі пөліктерде таныхталған чахыҕлар өөніне хоза пирілче.

4. Паспин толдырар изложение.

Мындаҕ тоғыстарның өөн пөгині — үгретчилернің чоохтанчаң көнігістерін алғыдары. Пу изложениелерге хысхачах тексттер пирерге чарир, оларны толдырчатса, үгретчее олғаннарның чоохтарындағы алчаастарны удура түзедіп одырар ондай пар. Аймах-пасха таныҕлар хоостыра үннi хайди алыстырарына хайыҕ айландырылча. Мындаҕ тоғыстарның тузазы улуг: ол олғаннарның тіллерін алғытча паза пазып толдырар изложение пазарына тимнепче. Паспин толдырар изложениелернің грамматической чахыҕларын изложениелер пазар алнында пирзе, чახсы.

Изложениелернің полған на көрiмiнiң тузалыҕ сарилары пар. Хоза чайаачы тоғыстар пиріп пазылчатхан изложениелер олғаннарны пос тексттерін пүдiрерге, iдөк тілнiң ондайларын килiстiре таллап тузаланарҕа үгретчелер.

Аймах грамматической чахыҕлыҕ пазып таа паза паспин даа толдырчаң изложениелернi ибде толдырарҕа чарир. Че ибзер тоғысты пирер анында үгретчi, тексттi класста хығыр пиріп, грамматической тоғыстарын прай чарыт пирерге кирек.

Үгретiлiлiг изложение алнында хайди даа тимнегліг тоғыс апарары көрiлче. Изложение пазар уроктың нинче-де урок азынада текетте учурапчатхан сидiк сөстернi пастырарҕа, оларның тузаларын чарыдарҕа, iдөк аймах таныҕларны орта турҕызар көнігістер пирерiне тоғыстар апарарҕа. Олғаннарны аймах чоохтаҕлар пүдiртерге.

Изложение пазар алнында үгретчi олғаннарның хайиин иртчеткен правилорарҕа айландырча. Уйан арах пiлiстiг класстарда чарир ол правилорарны хатабызарҕа (сағысха кирiбiзерге).

Текст iкi хати хығырылча: пастаҕызын прай текст толдыразынаң, олғаннар тексттi истiп, чახсы сизiнiп алзыннар; тексттi iкiнчiзiн хығырчатса, аның синтаксис сарина

хайыг айландыраҕа. (Уйан пілістіг класстарда алай ба мындаг изложениелерні пастағызын на пасчатса, пірее сидік чоохтағларны толдыразынаң үзүрерге).

Сыныхтағлыг изложениелер тимнегліг тоғыс чох иртірілчелер: үгретчі текстті хығырча, анаң грамматическай тоғыстарны чарыт пирче. Сыныхтағлыг изложение нинче-де үгредігліг изложение иртірген соонда пирілче.

Изложение олғаннарның көп көнігістерін тилітче — тыңначаң, пасчаң, хығырчаң. Ағаа хоза үгренчілер пирілген тексттің ойн сағызын табарға, аны пос көңініең чарыдарға, нимені хоостап искірерге, хығырған алай искен нимені изерістіре чоохтирға алай ба пазарға үгренчелер.

Сочинение пазарыңча хай пірее чөптер

Хакас тілі паза литература уроктарында олғаннар пазарға, хығырарға ла нимес, че ідөк чоохты орта пүддірерге, чоох алызарға, хоос чоохтанарға, сағыстарын чарыдарға көнікчелер. Анзына пазып паза паспин толдырар аймах тоғыстар полысчалар. Пазып толдырар тоғыстарның пірсі сочинение пазары полча. Олғаннар сочинение пастыра постарының көрістерін, сағыстарын, көңілерін алғытчалар. Ибіркі чайаанны сөснең хоостирға, постың сағызын чарыдарға, аймах-пасха нимее паалағ пирерге үгренчелер. Ідөк сочинение пасчатса, үгренчінің хоос тілі тиліпче, орта, өтіг чоохтанарға паза литература тілінің ондайларын (грамматика, синтаксис, ан. пасх.) орта тузаланарға көнікче. Сочинение пазарға тимненчетсе, үгренчі иледе кирек хоза литературанаң тоғынча. Ол тоғыс ағаа ибіркізін сизінерге, паалирға, поғдархирға, хайраллирға, темаа килістіре материалны таллап пілерге көніктірче.

Сочинениелернің көрімнері.

1. Ниме хоостыра пазылғаны:

- позы көрген, искен алай позы араласхан хайызығлар хоостыра;
- пірее книга, спектакль, фильм алай хоос хоостыра;

— чайаачы ондайнаң пазылған (сюжетнай хоостар, сочинениенің пасталғаны алай тоозылғаны хоостыра, кибеліс, нымах пазары, ан. пасх.).

2. Пос алынча тоғынғанының сині хоостыра:

— прай класснаң, өменең тимненгені;

— пос алынча тимненгені.

3. Тексттің пазылған ондайы хоостыра:

— искірігліг;

— хоости пазылған;

— поэзияның сағызын чарытхан.

4. Тілі хоостыра (стиль):

— хоос стиль (чир чайаанны, искіріглерні, хоос чоохтар пасханы, полған нимелерденер искіргені, ан. пасх.).

**Үйрендіге килістігіре аймах-пасаха тогыстар
тилдер ондайлар хоостыра пос тілінің урогын үзүрері**

Үйренгіннің ады-солазы _____

Предмет _____

Класс _____

Уроктың темазы _____

Уроктың көстөсө _____

Уроктың чардыгы	Үйренгіннің тогызы	Үйренгінлерінің тогызы	Тиксі үйреніс идіглері	Паалыры (1 – 5 паалаг)
1. Пос тогызын ус-тап парары	Үйренгінлерінің түзімін-тогысха көстүрү, ки-рері, чөксөністігін тіл алызары	Үйренгінлерінің тогысха тимненгизі	<i>Сагыс-көліс алыгдар салтарлар:</i> пос тогы-зынаң устиры, алыңзар көстүрү <i>Көстөзліг идіглер:</i> көстөт тургызары <i>Чоох алыгдары:</i> үйренгіннен паза аргыс-тарынаң хада-пирге тогынары, оон салтар-ларга пирге килері	
2. Үйренгінлерінің пілестеріне төстө-ніп, сядкөксөністе-рін ілезіне сыла-рып, наа пілестері-н тымдары	Үйренгінлерінің пілестер сийін ілезіне сы-гарары	Сагыс-көліс алыгдар, алыңча көнігстеріні тап-тыр тогыстарыны тол-дырары	<i>Чоох алыгдар:</i> үйренгіннен паза аргыстарынаң хада-пирге үйренгінге чөксөністігін идігіннің изертгизін посха пүлдері <i>Пиліс пүлдерден тиксі үйреніс идіглер:</i> оң-пү-пүлдерілеріні үзүрері, піріктігері, чарары, таныхтыры	

3. Үйренгілеріңің уруктың бөн пөтіннеріңең ташыс-тылары	Үйренгілеріңің пілістерің тыдылары, шик-тирі	Уруктың бөн пөтіннеріңең ташысханы, наа чиділерге посты көбтесің	<p><i>Көстемеліг идіздер:</i> тоғысты ашыңзар көстирі <i>Чоох алғыдар:</i> сурыллар турғызары</p> <p><i>Піліс пүйдірчен тиксі үзреніс идіздері:</i> пос алыңча чарылары, сидк сурығыны ілесіне сығарары</p>
4. Үйренгілеріңің пілістерің ілесіне сығарары, чит-лестерің, алчаас-тарны түзедеріңе тоғыс апарары	Үйренгілеріңең хада-пірге пілістерің ілесіне сығарары, сизіңері, аны орта паалаң то-ғынчаң аймах-пасаха оңдайлар табары	Піліс алар аймах-пасаха тоғыстарыңы наза аны тилділер оңдайларны табары	<p><i>Көстемеліг идіздер:</i> тоғыстың нзеріңін көрері наза азыңада оңарары.</p> <p><i>Піліс пүйдірчен тиксі үзреніс идіздер:</i> пүйділері, сидк сурығыны пөтері, үзүрері, салғарларны көрері, оңарны чарылары, киреңілірі</p> <p><i>Чоох алғыдар:</i> хада-пірге өткін тілег наза істезің тоғыс апарары</p>
5. Үйренгілеріңің пілістерің шиктир, тыллар тоғыс апарары.	Аймах-пасаха урукта алған пілістерің тыллар наза аңнаң тузалары	Чайаачы тоғыстарыңы, алыңча улуг нимес про-екттерің толдырары па-за аның нзеріңін өірге сизіңері	<p><i>Көстемеліг идіздер:</i> сыныхтиры, паалиры, тү-зедері</p> <p><i>Піліс пүйдірчен тиксі үзреніс идіздер:</i> пілістер-ің пір системаа ағылары, маңаныстың салғарларға ағылар иң артық оңдайларны табары, орта наза кирістің чоох тулары, оңдайларны наза идізлерің пос паалиры</p> <p><i>Чоох алғыдар:</i> хада үйренчсеткен артысчаң түзімнің наза иңгіг хада-пірге тоғылары, аны чалғтырама салғарларға чидерге көңіктірері, сыныхтиры, идізлерің түзедері наза паалиры</p>
6. Үйренгілеріңің пос алыңча, аймах-пасаха түзімнің, пос посты сыныхтир тоғыстары	Наа пілістеріңең чур-таста орта тузалары	Пос алыңча тоғыс иде-рі, аны сыныхтиры наза читлестеріңең тоғылар оңдайлар табары	<p><i>Көстемеліг идіздер:</i> сыныхтиры, түзедері, пішің алған наза ам даа читкече пілбиңчет-кен пілістерің чарары</p> <p><i>Сағыс-көгіс алғыдар салғарлар:</i> пос көріңін тымылары</p>

7. Үтрөнчичің пос илзіне тбстениң, лзің сизиниң, паалаң аймах-пасаха то-ғыстарың орта толдырың, паалаң илгер ондайлар	Үтрөнчлерің, пос ил-лериң, лзің сизиниң, паалаң то-ғынчаң аймах-паса-ха ондайлар табары-на көніктіреңі	Пос тоғызың паалаң илгері, хай син сал-тарларға читкенерің Үзүрері, урокта алынған көбсеттең тиңсестіреңі	<p><i>Чоох алгыдылары:</i> сағыстарыңа үлесері, <i>Илис түүрчөң тикси үзренис идиҗлер:</i> пос паалаң <i>Сағыс-каҗис алгыдыр салтарлар:</i> туза пүүдүрзі</p>	
Чөйгөр			Тоозылганы	

Хакас тілі уроктарында үгренчїлернїң төресен тіллерін пайыдарына хай пірее тоғыстар

Полған на кїзі поэзының төресен тілін аймах-пасха оңдайнаң тилітче. Тілде чонның тархыны паза тиліп өскен пай культуразы, пілінізі. Төресен тілнїң хойнында өсчөткен, чуртапчатхан кїзі пілче, төл — ол пурунғыларны паза тандағы төлнїң тілін паза культуразын палғалыстырчатхан чїп. Төллер піріктірчөткен тілнїң өөнї — ол пай фольклорыбыс паза хоос литературабыс. Пу сурыға тееліп, хакас чонның кип-азағын таныхтапчатхан сөстернї істезіп, оларның хайди адалчатханына хайығ салып, аны хайраллап халар пөгін тудып, ол сөстерде пурунғыларыбыс кибірлерін сизініп аларға тіп, көзіділген материал пірілче.

Хакас тілі уроктарында илеседе аймах-пасха үгредіге килістіре тоғыстар, аны тилідер оңдайлар табылчалар. Таныхтирға кирек, тілде өткін чуртапчатхан, үгреде чоохтығ фольклор жанры сөспек полча.

Көзідімге алза, «Хыйғаларның сөзі» чыындыда он пір сөспекте кип-азахнаң палғалыстыра пүткен сағыс, аның хоостыра сизіністер.

1. Чағазы чох тон чоғыл,
Чарғызы чох чон чоғыл.
2. Ады чох кїзее ат мўндір,
Кибї чох кїзее кип кизірт.
3. Ирге парары ниик полчаң,
Эчөк хазирға аар полчаң.
4. Изер алтында ат чөрзе,
Аны кем піледір?
Кип алтында ир чөрзе,
Аны кем піледір?
5. Хайдағ даа кип киссең,
Кїзі, кип килир, тібес.
6. Сөөгї чох кїзі полбас,
Ўлгүзі чох өдік полбас

Пу сөспектер хоостыра сизінчөбіс: пурунғыларыбыстың кип-азахнаң палғалыстыра кибірлерї пар полған. Хыс

пала, хара кічигдең сығара іңе-чип тудынып, өдік, мелей тігіп, палғачаң. Мелей тігерінің иң аар чардығы — (іргек) салааны одыртары (тігері), өдікте — (эчектегі) түрейге піріктірері. Ол нимелерні сизініп, үгренип алза, хоных таа хонарға чара-дылчаң.

Ноо даа кізі — ноо-да сөөктің, родтың төлі. Пістің чон, сөөктерге чарылып, пірігіп чуртааннар. Пір сөөктіг чон ынағ, иптіг, чөптіг тудынып, удур-төдір чөленізің, тайанызып одырза, төлі, палалары иптіг оңдайлығ өзің, соонаң сөөгін ырахха сабландырчалар. Ол оңдайнаң, өкер, иптіг төл өскірче.

Сөспекте чуртас оңдайы өдіктің, мелейнің үлгүзінен килістіре тиңнестірілче: (үлгү) *сіліг полза, өдік тее иптіг полар.*

Тон — иң пурунғы кип, *тон* сөс прай түрк тілдерінде учурапча. Галина Казачинова «Той» улуғ чооғында, чииттернің улуғ тойын көзідің, кип-азах таныхтапчатхан аймах сөстернең тузаланча:

«Өннің ленталарнаң чазалған машиналығ оол худағайлары, идектіг тоннарынаң чир сызырбинаң, хоос поғоларынаң чалтыраспинаң, күрдек көксілерінен...».

Чиркенге, тойларға идектіг тон тігілчен. Торғы тон үс хати ибіре чібек хурнаң хурчалчаң. Мындағ тонны кізө кізі тойда (хысхы тус полза), хасты-хазинезінзер хыс ааллатчатса, кисчең.

Ипчі кізінің иң чазап тігілген тоны, «хат ээннің тон», «күскү кинчелернең» тігілчен, иң аарлығ торғынаң чабылчаң, хумалары кіс харсахнаң иділчен, кіс харсах (албыға ...) көні пилі паза өрбе хооснаң хоосталчаң, аннаңар аны «өрбеліг тон» тіченнерөк. Мындағ тон, иңні алты нинче-нинче хадыл чазалып иділчеткен үчүн, хат ээннің тон, тіп адалған (пастағы хадылы — чеек хоос сығанах синде полчаң алай «чығанах чеек», ікінчізі «олтырых чеегі»). Хат ээннің тонны сигедекнең кисчеңнер. Пу тонны пай хоныхтығ ипчілер кисчеңнер. Мындағ тонны прай Сойан-Алтай чоннары идінчең полтырлар. Худағай тойда өнетін «идектіг тон» алай «тузамахтығ тон» кисчең. Тізек орнында

идек чыырындылыг тигилчең (11–12 чибекнең тартылып чыырындылалчаң), алтындагы чардых «хондырых» полчаң. Пу тонны идок сигедекнең кичеңнер.

Г. Г. Казачинова «Той» повезинде хакас уучаларның, ичелерниң көгенеен кееркестиг хоос сөстернең хоостапча, аның тигилген ондайы чуртасха килистирезинде полча. Идек, ниин, мойдырых, моркам, хоостаан моркам, чылтың торгы чайылчах идек тигерине көп чүреен асхан ипчи кизи. Атха учухтыра алтанарга, тизектерни хысхы соохта чылыдарга, хучахтагы паланы соргирге кирек полчаң хакас ипчинин көгенес. Ниинни ипчинин алтын холларына килистире чазаглыг «чыырып-чыырып, чибек чочып, ээн пазына хазааннар». Пистин көгенектин силии «харах ойнатча» тичеңнер.

Чонда тичелер, хоостаан ичменнер тириглер, анда ус ипчинин истинин силии прай салыл парган. Уучалар, сынап таа, көгенекте пистин илбек, силиг чирибистин омазын киптеп салган осхас, аның тигилчеткен истеринин оңнери андагох — чарых, отиг. Хакас чонның кип-азаанда пистин чирнин оңнери. Хайдаг ла онниг чахайахтар, ибирилчек, турилчек пурлер, оттар чогул, хайдаг чалбах чазылар чайылча анда. Прай пу нимелерни кибелистерде хайди сизинип аларзың, сынап холтых (ластовицы) хойын (пазуха) көгенек чардыхтарын, силбиргелерин пилбезе.

Че улукунде, кизинин конни кодире чорчеткен туста, кичең көгенекти уламох силиг тичеңнер. Эннерни, моркамнарны, кобелерни аймах чибекнең хоостачаңнар. Мойдырых алтынаң таналар, кумус силбиргелер чалтырасчаңнар. Аннаңар даа хоос сөстин устары, поэттер, көгенекти, көгенектин аймах чардыхтарын, чир-чайаанны салып, сомнап, килистире тузаланчалар.

Обекелерниң кип-азаан таныхтапчатхан сөстер пурунги кип-чоохтарда, нымахтарда, таптыргастарда, аң-хустар сыдында көп учурапчалар.

1. Таптыргаста:
Сирт-сарт чорыхтыг,
Сикпен хара пориктиг.
2. «Чалчы Торчых» нымахта саасханның сыды:

Ала торғы кибін киспин
Парған паламай!

3. «Хустардаңар» кип-чоохта Хара тас хус тоғыс чайааны, чалғыс хызын хамнаан үчүн, хара сикпен тон кизіртчелер, аласха, тізең, чохыр кип кизіртчелер.

4. Тахпахтарда ідök хайдаг истең иділгенін көзітчеткен сөстер учурапча:

Ирдең пасха пайлардаң
Иптіг дее киден киспедім.

5. Мал хадарчызының ыры:

Талбах тонның позымны (хырна тон)
Тондырбаңар, торбахтар.

Пу истердең пасха кип тікчең көбең товар полған (хлопчатобумажные), кемезей (бумазей), пös (бязь), ситце (ситец), сардам (сарпинка). Пу истер ниик турчаңнар, аннаңар олаңай чон постарына олардаң кип тікченнер (күннің тоғысха, иб аразында хайынарға).

Пістің ус уучаларыбыс үлүкүнде, пайрамнарда кисчең кип-азахты торғы истең тікченнер, иптіг киптер кисченнер. Хамғы торғы (китайский шелк), кілің торғы (бархат), плис торғы (плис), маңных торғы (натуральный шелк, парча) иң хынған, чүрекке килістіре истер полчаңнар.

Истернің өңнері хызыл, тигір көк, от көк, күрең сиңне паза хара полчаңнар. Пістің өбкелер сарығ өңе хынмачаңнар (гудан ээзінең (малярия), сарығ ағырығнаң (желтуханаң) палғалыстырчаңнар). Улуғ частығлар чарых өңніг истең көгенек идінмеченнер. Тахпахчылар *торғы* сөсті удаа тахпахтарда, төреен чирінің сілиин саблапчатса, погдархапчатса, тиңнестіріглерде көзітчелер.

Алыптығ нымахтарда удаа *кілің* сөснең абахай, күстіг алып хыстарның аттары, соонаң, хоос литературада, хыстар, ипчілер аттары адалчаң.

Көзідімі: «Албынчы» алыптығ нымахта Кілің Арығ — чон хынған Албынчының алғаны.

Кілің Арығ — Хан Кичегенің туңмазы.

Уроктың план-конспектi. 6 класс

Предмет	Хакас тiлi
Класс	6
Уроктың темазы	Иче — хаача даа иче Эпиграф: Артыхтаң артых, сiшiден сiшiт. Пу чир үстүңде — иче омазы. (<i>Н. Доможаков</i>)
Көстөгөлөр	1. Пүткөн паза нүлпесен пiлдiрiстерiнi хатаң, алнында үтренген темаларны тикi хагыры, тöй членнернi таан, орта таныг тургызары, тире таныгың чоохтагдагы тузазын чарыдары. 2. Чоох алгыдар тогыс иргiрeri, чоохта паза чоохтагда пiлдiрiстериен алгым тузалаары; 3. Ичсе, уучаа хыныеты, аарласты, паарсасты тыыдары
УМК	Л. И. Чебодаева «Хакас тiлi», 6 класс, учебник
Салгарлыг үтрeдiглiг чидiглeр	Предметнай: Пүткөн паза нүлпесен пiлдiрiстерiнi хатаң, алнында үтренген темаларны тикi хагыры, тöй членнернi таан, орта таныг тургызары, тире таныгың чоохтагдагы тузазын чарыдары. Полган на үтрeнчiнiң аймах-насха көпiгiстерiн тилдeр оңдайлар (личностнай): үтрeнiс угаа кирек тогыс полчатханың, пiлiс наа чол асчатханын сизiнерi; ичсе, уучаа хынысты, аарласты, паарсасты тыыдары, кiчсе хайыг салары, алгыстаң пiлeри
	Метапредметнай: 1. Үтрeнчi, поэзияң пiлiзiн сизiнiң, наалаң тогыңча аймах-насха оңдайлар (регулятивный): үтрeдiглiг пöбiнi пiлeри, постарының тогызын, чидiглeрин ашаң тиңестeрeри, пiлiш аларга күстeнчeткeннeри; пирiлгeн үзүрiг хоостыра, наалаң, öткiн тогынары. 2. Үтрeнчiнiң пiлeс алчаң аймах-насха көпiгiстерiн тилдeр оңдайлар (познавательнай): сурыгларга толдыразынаң нандыр пiлeри, үтрeнчeткeн нимeн постың чуртазынаң тиңестeр полчатханың, агырыг сурыглары пöбeри; үтрeнгeн пивилоларны килiстeрe тузалаң полчатханың. 3. Полган на үтрeнчiнiң чоох алызып пiлeр көпiгiстерiн алгыгчаң оңдайлар (коммуникативнай): удур-тöбiр польызары, истeзeри, нандырары, үзүрeри, итeзeри, чидiглeрин паалыры

Уроктың өйні, пілдірілгелері, терминері	<p>Іцелелер чоох апарыл, пүткен паза пүтпесен пілдірістерні пасхалап, алшында үгреткен темаларны тиксі хахтары, төбй членерні таац, орта ташыг тургызлары, тире ташыгыц чоохтадагы тузазын чарыдары. «Іче» темаа алгыстас чоогын алай кибеліс пүдірері, сонинение пазары, чоохтагда пілдірістерні алгым тузаланары. Открытка илці, ічені үлүкүйнен алгыстыры. Поэт-писателылер «Іче» темаа айланганары, паалаг ширері. Уроктың бөн сагызын сбсек хоостыра ілесне сыгарары, үлүкүйненер чоох апарары. Литературанац, музыканан (көб истері), фольклорнац пагалыс тудары</p>		
--	--	--	--

Уроктың чарлыктары	Урокта тогынар оңдайлар	Үгретчїнің тогынатхан оңдайы	Үгретчїнің тогынатхан оңдайы		тузаланар кирек нїме-ноолар, аймах тїргїлер
			їділчеткен тогыстар	көпїістернї тїлїдер оңдайлар	
1. Уроктың пасталганы, үгретчїлернїң урокка тїмдесїн сыныхтары, көпшїлернї көдірері	2 өменц	3	4	5	6
		<p>Олганнарнац изенненерї. – Аарлыг олганнар! Амды, фломастер, маркер холга алып, хатхырчатхан, күлїнчкеткен сырайны хоостанар. Хайди күнчек чїлі ол сырай өрчїліг чарыгча, сїрернї андагох көңїнернї ползын. Ол күлїнінен чылыг сабылча. Пу чылыгны, паарсасты</p>	<p>Үгретчїнен изенненерлер. Күлїнчкеткен сырайны хоостапчалар. Ол күлїнінен чылыг сабылчатын сїзїнчелер. Ол оңдайнан көңїлернї көдірчелер. Сурылгарга нандырыл, постары чоох нїмеденер парарын сїзїнїп алчалар. – Іче. – Прай тїріг нїме ічелен тїрїлчс. Ползын ол паала алай улуг кїзі, чїрчїааанда – хус</p>	<p>Үгретчїнің чоогына илгї үлдесчелер, ачыч-чарых, паарсах көпшїліг поларга үгретчїлер. Сїзїктїг, хыйга сагызтыг, сїргек полары</p>	<p>Маркер, чачын. Мультимедна пасхтыра</p>

		урок тооза чидир-беспи. Ол піске күс ширер, полызар. – Чоохтанар, чуртазындарда иң аарлыг кизи кемдир? – Нога? – <i>Иңе</i> сөстү адаза, нима сагысха кірчс? – Чоох нимелденер шарар?	аң паза ашпаң даа пасха тіріг нимелер, полганьның на іңезі пар. Чуртасты іңе ширчс. – Иб, татхының чиис, паарсас, чылыг... Іңеленер чоох парарын сизінчелер		
II. Тілі алгыдар көніктіргілер	ал-алыңча	Пазыл парган сөстер пірігізінең ташыстырары: <i>аарлыг іңе-чечек, уруг ниче-ни-уучаңаң.</i> – Пу сөс пірігістерін адаза, хайдаг сагыс торпінчс?	Сөстер пірігізін адапчалар. Сурылларга наидырчалар. Сөс пірігістерінің турзаларын үзүрп, оларның аразындагы палгалысты таныхтап, пасалап, адалыстың кіңилес формазын таныхтапчалар. – Аарлас, хыныс, паарсас	Тансагларны орта адирга үгрөңчелер. Кізе ачылары, паарсыры, сагысырыры; алган пілістерін пикирти.	
III. «Іңенің часказы» Е. П. Тыгдымасын көй ойлаңча	ал-алыңча	– Амды, харахтарың чаап, іңенерің омазын, турада хайынганын көрінер. Іңеленер хайдаг сагыстар төріңчс алай	Чоохталчалар: – Арыг кий чызы, час агас, чылыг лес, талдылг халас, татхының чиис...	Пір санай истерге, Диск сагынарга, сагысырырга, оманы көрерге үгрөңчелер	

<p>IV. Үгреділігі пөгінін турғызары.</p>	<p>ал-алыңча, ікі кзінен, өменц</p>	<p>Іесе чарыдылған паарсах, чылыг сөстер пазары – Пу сөстерні көрің, кізі хайдаг көңілің ноц парча? – Нимені таныхтап-чатхан сөстер? – Пу сөстер хайдаг сурыга нандырчалар? Ноо чоох чардыгы пу сурыга нандырча? – Пілдірістер нимені таныхтапчалар? Пүткен паза пүтсен пілдірістерні таныхтирға кирек</p>	<p>Пасталар: <i>өкерек, хый-гачах, аарлыг, сіліг, абай, аллыг сагыстыг, күстіг, ылызах чүректіг, амыр, паарсах, иптіг, татхыныгы чис. Хай-даг?</i> сурыг турғызыц, тузаларын үзүрчелер. Сөстің төстің, хозым-нарын таныхтап, орфограммаларны чарыгчалар. Пүткен паза пүтсен пілдірістерні алаңчалар</p>	<p>Үгреділігі пөгінін (піддірістелер) постары енгізіп чоохтапчалар. Адалған сөстер хоостыра олғаннар чаксы хылыхтыг кзінің оңдайып енгізілчелер, агаа көөгерге сагысырапчалар</p>	<p>Хоостар көзіди</p>
<p>V. Ойыл</p>	<p>Паралыг, өменц</p>	<p>Адалған пілдірістер аразында фразеологизмні тап</p>	<p>Алаңчалар: – Аллыг сагыстыг, ным-зах чүректіг, пызыг холлар</p>	<p>Чапца сагынарға үлренчелер. Пір тогыстан паха тогысар табырах айланарға көнікчелер</p>	<p>Сөстік: Т. Г. Боргожкова «Хакас тілінің фразеологизмдерінің орыс-хакас сөстігі»</p>

VI. Тынаг тус	ал-алыпча	Харахты чабызыл, соң саринзар, сол саринзар, үстүңзөр, алтынзар ал чөрөргө. Иди үс хати толдырага	Чабых харахтыг аарпесер көрчөлөр	Хазыхтары, харах одын хайраллап, пикетчелер, майыххананын иртірчелер	Мультимедиа, естендимири «Поэттер ічеденер»
VII. Пілдістерін хатири. И. Топоевтин «Іче — хачан даа іче» текети хоостыра тогыс	ал-алыпча, ікі кизің, өмөң	Үзүриге сурылар сыгарылча: үгренчи өтп, пілдістг иде хыгыр пирерге кирек. Сөстернең тогыс: <i>харбатча, тыныг, татхыныг, ап-арыг, чылыг харахтары, ойлаан танычах...</i> (тузаларын паза орфограммаларын чарыларды). Пілдістерні таап, оларның пүткен алай пүтлесеңи таныхтары (хозымнар)	Өтп, пілдістг иде хыгырчалар. Сөстернің тузаларын паза орфограммаларын чарыгчалар. Пілдістернің хозымнарын таныхтапчалар. Төй членерні таап, таыг тургысаханын чарыгчалар, чоохтагың хайдаг члені полчаталар, чоохтагың ханын таныхтапчалар. Чоохтагың синтаксис саринаң үзүрп, тире таыгыңың тургызылганы	Үгреніс угаа напдыргылыг тогыс полчатханын, пілс паа чол асчатханын сизпичелер; іче, уучаа хынысты, аарласты, паарсасты чигрчелер, үгреділіг пөгінні постарың чалар, постарың тогызын, чидглерін аннаң тиңсестірчелер, пілп аларга күстенчелер; пирлген үзүрпг хоостыра, паалап, өткпн тогыпчалар	

	<p>Төбй членнері таап, таныг тургысаханын чарыдып, чоохтагынын хайдаг члені полчатханын таныхтирга.</p> <p>Чоохтагы сиклак еис саринаң үзүрп, тире таныгың тургызылганын чарыдарга.</p> <p>Писатель поэзың ічезин хайди көзг салтыр? «Іче» темаа айланган пасха поэт-писательлерні сагысха кирері.</p> <p>Обн сагзын чарыдары, сөспекнең налгалыстырып.</p> <p>Пу текст хайдаг стилиың пазылган? «Іче үлүкүлүн» хачан таныхтапчалар?</p> <p>Хоос тілін үзүрері: эпитеттер таап, оларох шлдірістер полчатханын сизилдірері</p>	<p>чарыгчалар. Поэт-писательлерні сагысха кирчелер.</p> <p>М. Е. Килыччаков чоохтанган: «Өскен-төрсен чир іче сүйлөң хада хагча ла пар тамырга ізіг ханнаң ешип парча», М. Р. Байнов төрткөн ічезің саңай анымчотхасхан хара күннү «Ічелер» тіп кибелзиде көзг салган, «Уучама», ...</p> <p>Сөстектернең тогыс. Паба ибї – паарсах... (Иче ибї – истіг).</p> <p>Хоос литература стилиың пазылганын ислерчелер, үлүкүлнелер чоохтапчалар. Эпитеттер, тиңестірілгер, олицетворениселер таапчалар</p>	<p>Сурыгларга толдырызынаң нандырчалар, үтрөңчөткөн нимснї постың чуртазынаң тиннестр полчатханынары, агырыг сурыгларны пөгері, үтрөңчөткөн правилоларны килістіре тузалан полчатханынары.</p> <p>Удур-төдїр полдызары, истезері, нандырары, үзүрері, истезері, чидіглерін паалиры</p>
--	---	--	--

VIII. Чоох алгытлар чайаачы тогыс	ал-алыпча,	Пирілген сөстөрнөң, текетнең тузалашып, «Ічем» темаа алгытас чоогын алай кибеліс пүдүрөрі. <i>Іче кўнін чидікпін сахтам. Ирке ічемні алгыс-тапчам. Паарсах чўреен сагылып</i>	Полганы ла пос алыпча чайаачы тогысты толдырча, анаң өтүг хыгырча. Көзидіме алза, үгренчннң кибелізі: Аарлыг ічем, паарсах ічем, Сагаа мин угаа тың хыпчам. Өкер ічем, ирке ічем, Чўремде ешп хачан даа хада	Чайаачы пас полчатхан узы тишпче, чоогы алгыпча, пайыпча	Алгытас чоогына полпызыга сөс пирігетери карточкада: <i>хылган, аарлыг ічеҗедем; узах час чазирга алгалчам; паарсапчатхан, бекерсннчткен ічеҗем; ырыстыг, часкалыг пол; прай чўремнең алгыс-тапчам; сшн өрн-дирерге тпн, чаксы үгренерге кўс-менчем; хазых, таланыныг пол.</i>
IX. Хоостаан хоосты удур-гөдүр сыйлыры	ал-алыпча, ікі кизінен, өменен	Чөп пирері: өрнісіті удур-гөдүр сыйлырга	Полганы ла хоозын алып, аргызына сыйлап-ча. Сырайларылда өрніс	Удур-гөдүр хайыг саларга, өрнісіті, кизе чаксызын на чигіретте, ачык-чарых көңиліг поларга үгренчелер	Үгренчїлернїн хоостары
X. Ибзер тогыс пирері		«Ічем» темаа сочинение пазарга. Открытка идиң, ічени үлүкүннөң алгыстырга	Чайаачы тогынып, сыйлы чигіретелер, ічени үлүкүннөң алгыстапчалар	Сыйых идерте, кизе хайыг саларга, ус поларга үгренчелер	Хоос, откыртка

Предмет хоостыра класста нимес тоғыс апарарына чөптер

Кибірли предмет хоостыра класста нимес тоғыс апарары хакас тілі методикасында иң кирек тоғыстарның пірсі полча. Класстаң классха пу тоғыс тиреннеділерге кирек. Класста нимес тоғыс пастыра үгрөнчлер істезіг көнігістерін таптапчалар, наука тоғызына көнікчелер, агаа тартылчалар. Класста нимес тоғысты ипти, сағынып апарза, үгрөнчлернің предметке хыныстарын азып, оларны наука чолына тартарға чарир.

Пу тоғысты апарарға үгретчее чонның культуразын, этнография материалларын тіл саринаң үгрөнөрі, тілегістезіг тоғыс апарары (көзідімге алза, хайдағ-да алынча темача алай алынча даа сөстің туазын істезөрі), наука тоғынчыларының тоғыстарынаң таныстырары паза оларны пілері, оларға поғдархиры паза оларны хайраллиры — прай пу тоғыс предметче класста нимес тоғыстың өөні полча. Мындағ тоғысты, хынып, килістіре апарғаны үгрөнчлерге тілні тирең пілерге күстенерге полысча.

1. Алынча көрерге кирек лингвистика темазы хоостыра реферат пазарын. Пу тоғысты апарары класста нимес тоғыстың улуғ, өөн чардығы полча. Реферат пазары учебникте полған на темада көріл парған. Олғаннарны реферат пазарға чახсы үгрөдін алар үчүн, үгретчее поэына көп материал тілирге килізер. Үгретчінің поэызии чох олғаннарның тоғысты, тирең үзүрің, толдыр полары ікінчелестіг.

Учебникте пирілген темаларға хоза мындағ темаларға рефераттар пирерге чарир:

1. Хакас прессазындағы неологизмнер.
2. А. Т. Казанаков — хакас орфографиязының төстөгчдерінің пірсі.
3. П. Т. Штыгашев — хакас орфографиязының төстөгчдерінің пірсі.
4. Кип-азахты таныхтапчатхан сөстер, оларның тархыны.
5. Кізі чардыхтарынаң палғалыстығ фразеологизмнер.

6. Кізі паалапчатхан соматической фразеологизмнер.
7. Хакас тілінде им оттарның аттары.
8. От сабарынаң палғалыстығ сөстер хакас тілінде.
9. Хакас тіліндегі чылтыстар аттары.
10. Хузухтаанынаң палғалыстығ сөстер хакас тілінде.
11. Хакас тілінде аңчы кибірлерінең палғалыстығ сөстер.
12. Хоос литературада учурапчатхан диалект сөстері.
13. Поэтической произведениелерде учурапчатхан архаизмнер.
14. Алыштығ нымахтарның тілі.

2. Олимпиадалар ұтренчілернің хакас тіліне хынызын тыытчалар. Олимпиадалар пос алынча тоғынар, істезіг апарар, лингвистика пөгіннерін пөгер көнігістерні пиктепчелер.

Хакас тілінең хай пірее чайаачы тоғыстар

1. Алтында пирілген сөстерні синонимнернең алыстырып, кроссвордты толдыр салынар.

Пу чыл. Сыбыра. Ирткен чыл. Пу күн. Ирткен күн. Ёр ниместе. Хақан даа.

1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					

2. Узун адалчатхан гласнай тапсаглар сөсте ікі букванан пис правило хоостыра пазылчалар. Алтында пирілген сөстерні, хыгырып, правилолар хоостыра чар салыңар.

1-ғы правило	2-чі правило	3-чі правило	4-чі правило	5-чі правило

Мүөре, киик, пүүн, кичес, аал, сеек, ыыран, обаа, тораат, суула, сараат, аар, тиин, мағаа, сағаа, ағаа, маара, сиихта, пүүл.

3. Хайдаг гласнай буквалар 2 тапсагны таныхтапчалар?

1) Я	2) Ы	3) І	4) Е	5) У	6) Ю
------	------	------	------	------	------

4. Пирілген сөстердегі букваларнаң кем иң көп сөс пүдир салар?

Тарбайыбысхан — *ыс, хан, ай*

Сураглабысхан —

Чуртаглабысханнар —

Пирглебіскеннер —

5. Көйтик сурыңлар.

1. Пирдең чүске читіре 5 сан нинче хати учурапча? (10 хати)

2. Пир холда пис салаа. Нинче салаа он холда? (50)

3. Син Ағбаннаң Турциязар учухчатхан самолеттың летчигі полчазың. Чол пара хайдаг чирлерде тўс парарзың? Нинче час летчикке? (Сағаа нинче час, летчикке-анчох)

6. Чеең сөстін нинче пар тузазын чарыдыңар. Хайдаг чоох чардығы полчатханын көзидіңер.

СЫНЫХТАҒЛЫҒ ТОҒЫСТАР

(көзідімге)

1. Узун истілчеткен гласнай тапсағларны пір алай ікі букванаң таныхтанар.

Аға... хынчам, чир-су...мны арачыла, ай-пора...н түспенер, х...зых чөр, ідө...к чурта, істі-ха...рын, аарла, ке...ркестіг сарын, полдағы ки...біс, кө...лбек кізі, тура... толдыра ма...хта, ма...рығ ирткен, мө...ңіс көріс, ч...зы (степь), ча...зы (его война), па...зы (его голова), п...зы (его цена), хысха кө...ленерге, па...рсастығ холлар, чы...лығ иртче, синің чўр...ң, хо...ллығ ағас, інек са...пча, хада ойна...ң, іңезінің сылта...нда чуртапча, хыри...нда одыр, ойни...рға пар, спектакль тимни...р, маңзыро...с сеек, ари...нча пасха, ағыри... чөр, ағыри...н имне, хыро... түс парған, тосханча ойна...й, тайғада тиинне...й.

2. Пирілген сөстерде нинчелер буква паза нинче тапсағ?

Хазың, пызо, туюх, пўўр.

3. Хайдағ түрк тіллері пілчезер? Адағлап пирінер.

4. Орыс тілінен алынған сөстерні чағын тузалығ сөстернең (синонимернең) алыстырыңар: *клўс, тарелка, көпчек, огород, творог.*

5. Кізінең палғалыстығ пис фразеологизм пас салыңар.

Көзідім: *алтын хол.*

6. Пирілген сөстерні пўдізі хоостыра ўзўр салыңар.

Инейегестернің, ойнаачы, көрглепчебіс.

7. Пирілген чоохтағларда подлежащайларны сиип салыңар. Олар хайдағ чоох чардыхтарынаң пілдіріл парғаннар?

1. Аалдағылар стадионда чыылысча. 2. *Че, тізең,* — тоғырлас союзтары. 3. *Ўзөлең* чоохтасча. 4. *Даа, дее* сөстернең алынча пазылчалар. 5. *Хусхачахтар* пічіресчеткені тохтабинча. 6. Пис чыл ирт парған. 7. Ойнирға хынығ.

8. Арланған сөстөр хайдаг чоох чардыхтарына кірчелер?

1. **Чагын** пастырарға. — Онға **чагын** кізі килген. 2. Пістең **пасха** кізі чох полған. — **Пасха** кізі чох полған. 3. Аал **ибіре** тағлар турча. — **Ибіре** харасхы. 4. Сиден **азыра** сегір. — Паланы **азыра**.

9. *Пайрамга тимненерге кирек* тіп өөн чоохтағлығ аймах-пасха теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар пүдіріңер.

10. Хайдаг ікінчі орынның членнер чара тур полчалар? Полған на чара турчатхан членге көзідімнер пиріңер.

11. Пирілген олаңай чоохтағларда танығлар турғызыңар. Оларны синтаксис саринаң үзүріңер.

1. Падистің арғызы күрең хара харахтығ хап-хара састығ чиит хызычах. (*Г. Каз.*) 2. Ағаа анда хуу сөөк салдирға килізер. (*М. Кильч.*) 3. Сыйлап пир іцең мағаа хынызыңны. 4. Иртеңіл кізі ікі үлүстіг.

12. Автор хайдаг хоос ондайларнаң тузаланча (гипербола, эпитет, тиңнестіріг, тірілдіріс, метафора, метонимия)?

Хайди хынмаспын ада чиріне,
Хайда иң чарых, чалахай күн хараа.
Хайди хынмаспын ине чиріне,
Хайда суғ, ішек иң тадылығ мағаа.
Күмүс күннің чалахай сузында
Часхы чазы ла чіли өңненчезің.
Пүўнгі хазна-пичелер аразында
Тиң турып, чүресем өріндірчезің.

(Г. Кичеев)

13. Хакас ученайларны адағлап пиріңер.

14. Пірее хустаңар газетаа пічік пас салыңар. Пічікті килістіре адап салыңар. Анда хустың тасты-көрімін, полчатхан ондайын хоос иде пас пиріңер. Хустарны арачылир, хайраллир сурығ турғызып, газета хығырыңчыларынзар хустарны хайраллирға айланыңар.

ТЕСТТЕР

I вариант

1. Орта нандырығның алтын сиип салыңар.

- а) хакас тілі Хакас Республиканың хазна тілі полча;
- б) хакас тілі Хакас Республиканың хазна тілі полбинча.

2. Сөстерге синонимнер табыңар.

өрчiлiг —

хаңыртағға —

ачығ —

чочыныстығ —

3. Пирiлген сөстерге омонимнер табыңар.

хас — сағын —

пыс — ине —

4. Хадыл сөстернi алтынаң сиип салыңар.

Тимiр чол, сап-сарығ, тораат, Хароол, хара паар, ағамдых, сарығ тоо, соопча, хызылғат, алтын чўстўк.

5. Пирiлген сөстернi пöликтерге чарыңар.

Пазысхлааннар, чир-суубыс, килчелер, бизнесмензiң, сапхлапча, ўгренчiбiн, палаларыбыстаңар, кöрiсклепчет-кейлер, кöрiзiнер, (сiрер) тоғысчызар, кöзiдiнер.

- а) Тартылғы форма:
- б) Сказуемай форма:
- в) Көп хатағлығ форма:

6. Кiзi чардыхтарын таныхтапчатхан сөстер ползыинаяң пўткен пис фразеологизм пас салыңар.

7. Пирілген иділістерні полар туста турғызыңар, орта базарын чарыдыңар:

сөле —	сана —
ойла —	көгле—

8. Пирілген сөсті тартылғы нимес паза тартылғы формада падежтерче хубулдырыңар: *тыло*

9. Пилдірістерні тыыдыс формада турғызыңар:

ізіг —	көгліг —
аттыг —	ах —
тадылыг —	чылыг —

10. Чағыннас числительнайлар пүдірчеткен хозымнарны пас салыңар, көзідімнер пиріңер.

11. Пирілген чоох чардығын морфология саринаң үзүріңер: *тайгаларыбысха*.

12. Пирілген сөстер хайдаг полызығылыг чоох чардығына (частица, союз, послелог) кірчелер? Оларны үс чара сығара пазып алыңар.

Ұчұн, осхас, чіли, кизіре, теере, сай, читіре, арали, индіре.

13. Сөстерні пүдізі хоостыра үзүр салыңар.

Сурынарға, істенчілерінде.

14. Ниме ол андаг цитата? Чарыдыңар.

15. Пир өөн членніг сказуемай чардыхтыг чоохтағларның көрімнерін адап, көзідімнер пиріңер.

16. Пирілген текстте кирек танығлар турғыс салыңар.

...Иирзер аалға түдүн тартылып інек мүүрезі толыбысхан туста той арамчылабысхан. Ипчілер інек саарға сағысырабысханнар. Оларның соонаң түрче полып иледе пүлестебіскенде пайаа наа хысты табарға полысхан Пубах иней пызозын палғап сүт саарға одырчыхха париза хосханах түндере түс парған көнегі позынзар алдыра пу хоғдырап одыр (*Г. Каз.*).

17. Пирілген сөстөрнөң тузаланып, уучанарға пічік пазыңар.

Сибер холлар, тырысхах, тітірепче, амыр, чылығ, хараа-күнөрте, сағыссыра, чүрексініс.

II вариант

1. Орта нандырығны алтынаң сиип салыңар.

Литература тілінің өөніне алылған диалекттер: шор, сағай, хызыл, хаас.

2. Сөстерге синонимнер табыңар.

осхыраарға	—	пызыраарға	—
уча	—	өчезерге	—

3. Пирілген сөстерге омонимнер таап, көзідім пириңер.

ходыр	—	сап	—
өс	—	азыр	—

4. Хадыл сөстерні алтынаң сиип салыңар.

Чалғыс азах чол, ніскечек чол, аппағас, сараат, хара тас, Ағоол, теепче, ағас чистегі, хап-хара.

5. Пирілген сөстерні формалары хоостыра пөліктерге чарыңар.

Көрглепче, хынғаннарыбыс, ічезің, чонымнаңар, істен-чібін, хапхлаан, садығчыбын, сапхлапча, кізізің, сіліибіс.

Тартылғы форма Сказуемай форма Көп хатағлығ форма

6. Кізі чардыхтарын таныхтапчатхан сөстер полызиинаң пүткен пис фразеологизм пас салыңар.

7. Пирілген иділістерні полар туста турғызып, орта пазарын чарыдыңар:

ырла	—	аарсы	—
сине	—	кипте	—

8. Пирілген сөсті, тартылғы нимес паза тартылғы формада турғызып, падежтерче хубулдырыңар: *тымо*.

9. Пилдірістерні тыыдыс формада турғызыңар.

көк	—	өріністіг	—
туралығ	—	түренмей	—
кесен	—	игір	—

10. Чыылыс числительнайлар пүдирчеткен хозымнарны пазып, көзидімнер пириңер.

11. Пирилген сөсті морфология саринаң үзүриңер: *көріскеннер*.

12. Пирилген сөстер хайдағ ползығылығ чоох чардығына (кизегес, союз, послелог) кірчелер? Оларны үс чара сығара пазып алыңар.

Алай, алай ба, пірде, пірееде, паза, аннаңар, че, а, анаң.

13. Сөстерні пүдізі хоостыра үзүр салыңар.

Өкпеленерге, тоғысчыларыбысха.

14. *Литература тілі* оңнағны чарыт пириңер.

15. Хадыл чоохтағның көрімнерін адап, көзидімнер пириңер.

16. Пирилген текстте танығлар турғыс салыңар:

Э-эк плесет салча наа пала! Хыстың сылағайын сыни хучахти ибірліче аалай торғы. Аар айланза абыдыла түсче пеер пасса пызыңни түсче. Махайах чіли мондылча чахайах чіли чарыпча. Айлана түссе ай осхас чайыла түссе күн осхас. Ніске пөзік хызычакты ханча аар-пеер сабылза хучахти түсче хоос торғы өкер азағастарны азып кинетін уйдада түсче чазырыбысча мындох чирзер чайыла парча...

(Г. Каз.)

17. Пирилген сөстернең тузаланып, арғызыңарға пічік пазыңар.

Хынызым, чүрек-паарым, часхы күннер, паарсас, омаң, хайылча, чалахай сөстер.

III вариант

1. Орта нандырығны алтынаң сиип салыңар. Пу тілчілернің хайзы филология наукаларының пастағы докторы полған:

Михаил Иванович Боргояков, Дмитрий Иванович Чанков, Венедикт Григорьевич Карпов.

2. Пу хайдаг сөстер (синонимнер, антонимнер, омонимнер)? Кирек терминни оларның хыринда пас салыңар.

- а) тоң чир, тоң хакас;
- б) албығарға, маңзырарға;
- в) тас чүректіг, нымзах чүректіг;
- г) тобанах, сарығ сеек.

3. Кізінің істіндегі чардыхтарын таныхтапчатхан сөстерні пас салыңар.

4. Пирілген хадыл сөстернің көрімнерін пас салыңар. Кипчоох, хара хус, чып-чылығ, чалғыс азах чол, сараат, ууча, идіс-хамыс.

5. Пасха тілдең кірген сөстерні пирілгі падежете турғыс салыңар.

драматург	—	министр	—
диспетчер	—	слёт	—
армия	—	бизнесмен	—

6. Пирілген иділістерні айланыстығ паза полызығлығ залог формаларында турғыс салыңар.

хайралла	—	сал	—
көгле	—	пасхала	—
чурта	—	сөле	—

7. Пирілген иділістернің наклонениелерін таап, оларны килістіре пөлікте пазыңар.

Нанча, килгедег, парғай, көгіскен, ырлазан, хайын, асхадағ, полғай, азыра, көскедег, төрігчеткен, чөрзе.

- 1) изъявительнай —
- 2) полғадағ —
- 3) хыныстығ —
- 4) молчастығ —
- 5) күстечең —
- 6) сослагательнай —

8. Тартылғы формадағы пис пілдіріс пас салынар.

9. Хайдағ чоох чардығы *наречие* тіп адалча? Наречие чоох чардығын пүдірчеткен хозымнарны пас салынар.

10. Хакас тіліндегі пос алынча чоох чардыхтарын адағлап пи-рінер. Оларның саны нинче: пис? алты? он? ан. пасх.

11. Пирілген сөстерні пүдізі хоостыра үзүр салынар:

Харалчыларда, чарылчатхан, хайхастығ.

12. Хадыл чоохтағларның көрімнерін адағлап пиринер.

а) Аар айланзаң — хыри-пазы чох хыралар (*АТ*);

б) Ічезі усхун парған, хачан Пайсачах соохха паза хо-рыхханына сірлесчеткен күчүгесті хойнында туразар кир килерге тидінгенде (*В. Там.*);

в) Анда-мында тракторлар чарығлааны көрінглебіскен паза күзеділ чөрген аттарның пырғырлааннары истілі-біскен (*М. Кок.*);

г) Арығда піреде ағастар күүлезе түсчелер, піреде пазох амырап парчалар. (*Н. Тин.*)

13. Пирілген текстте кирек танығлар турғызып, текстті тіл саринаң үзүрінер:

ТАЛ АЛАЗЫ

Арығ алазына уғаа төөй тал алазы (малый пестрый дятел). Ол андағоғ ала іргеінің тигейі хызыл инезінің ағамзых. Итсе илеесе кічіг пораатай синінче. Пу чітіг хухацах көбізін хахпаста хурттар тілепче. Ағасты тың хахлирға күзі читпинче. Удаа ағас салааларында алай ніске ағастарда сегір чөрче іди остарда талларда пол парча. Уйа итсе осты алай суғ ағазын хахлапча. Чыл сай наа уйа идедір иргілерінең пасха хустар тузаланча. Хысхызын көгізектерге хозылып удаа аалзар чиде салча.

14. Пирілген сөстернең паза сөс пірігістерінең тузаланып, улуг нимес чоох пас салынар. Чоохха ат пиринер.

Соорычахтар, чылғайах, пөзік сыбычах, айғы, хысхы тынағ күннері, минің арғыстарым, ічемнің өрінізіне.

Текст хоостыра сочинение-ўзўриг пазыңар. Автор хайдағ оңдайнаң піске аалның чуртазын чарыт пирерге күстенче?

IV вариант

1. *Чалбах тигейнің паарына, харачхай уйазы чили, чапсын парған улуг кизек аал, тастынаң көрзең, угаа амыр, ынағ пілдірче* чоохтағны хайди піліп алғазар? Нандырығ табыңар.

- 1) Аалда амыр, ынағ чуртас.
- 2) Аалдағы амыр, ынағ чуртас тастынаң на іди пілдірче, че сынында чуртаста килкім алызығлар пілдірче.

2. Тексттің стилин паза чоохтың көрімін көзидіңер.

- 1) наука стили, чарыдығ чоох;
- 2) публицистика стили, паалапчатхан чоох;
- 3) хоос стили, чарыдығлығ чоох.

3. *Чалбах тигейнің ўстўнең көрзең, Чобат суғ хара чохыр хыл арғамчы тартыл парған чили көрін турған* чоохтағда автор ноға тиңнестірігнен тузаланча?

- 1) Арғамчының узунун көзідерге;
- 2) Чобат суғ хайди ахчатханын көзідерге;
- 3) Чобат суғның узунун көзідерге.

4. *Оогас тастар суғ өтіре ўзигі чох харах сығынысчалар* чоохтағда автор хайдағ хоос оңдайнаң тузаланча?

- 1) тиңнестіріг;
- 2) тірілдіріс;
- 3) гипербола.

5. *Паарына сөс* чоохтағда хайдағ тузада киректелче?

- 1) Нименің пар полчатханы;
- 2) Тағның төзі;
- 3) Кізінің органы.

6. Автор ноға Чобат суғның омазын тирең чарыдарға күстенче?

- 1) Чобаттың сілиин көзідерге;
- 2) Чобаттың пайын көзідерге;

3) Чобат суғның омазы хоостыра аалның чуртазын көзідерге.

Текст хоостыра тоғынары

Текст хоостыра сочинение-үзүріг пазынар. Автор аалның чуртазын піске хайдағ ондайнаң чарыт пирерге кўстенче?

ЧАЛАХАЙ АПСАХ

1) Улуғ чолдаң тастых аал Чалбах тигейнің хабырғазында хоостал турған. 2) Тигей төзінче хуба чазыны өтіре Чобат суғ чат партыр. 3) Чалбах тигейнің үстүнең көрзен, Чобат суғ хара чохыр хыл арғамчы тартыл парған чіли көрін турған: пірее чирде аның суу хазарчададыр, пірее чирде чарлары харалызадыр. 4) Чобат, ыраххы көк тасхыллардаң сас ат чіли атығып сығып, тўс чазыда, чазаң ат чіли, чадап ла чылчатхан. 5) Хастада чуртапчатхан чонға Чобат көп чобат идедір. 6) Часхызын, хаған тасхыллар суғларын ыс турза, Чобат, чарларын азып, тўс чазыларға кўмўстеліп чайыладыр. 7) Мал пасчаа чох патығ састар, көріндес осхас, теерпек көллер, туюх пёөн осхас тухур пастығ чілеңнер көп артыс парадыр Чобат суғ. 8) Мал чібес көрең оттар, тохчах күрең пастығ хамыстар Чобаттың чарларын, чалбағы онарча километр чирге чайыла, чаап саладырлар. 9) Тудан таратчаң сарығ сеек патығ састың үстүнде хойығ тубаннаң турадыр. 10) Нинче урустар көредір Чобат суғ. 11) Аны хастада индіркі ааллар, Чобаттың суун пылазып, часхы сай туғлар хыринда ханнар төккенче тудысхлидырлар. 12) Че Чобат сағамғы ізіг чайғы күннерде амыр, эрінчек ахчатча. 13) Пірее чирлерде аның суу орчых чіли тірлектен турча, пірее чирлерде оох сайны азыра сыбыранып тоолапча. 14) Ооғас тастар суғ өтіре үзігі чох харах сығынысчалар... 15) Чалбах тигейнің паарына, харачхай уйазы чіли, чапсын парған улуғ кизек аал, тастынаң көрзең, уғаа амыр, ынағ пілдірче. 16) Че анзы тастынаң на көрерге. 17) Істінде... 18) Пу аалның істінде сағам хакас ааллары хачан даа пір дее көрбеен, сырай орта тутчаа чох улуғ уйадыстығ кирек насталыбысты. *(Н. Доможаков)*

V вариант

1. Хакас тілі түрк тілдерінің хайдаг пөлиине кірче?
 - а) кыпчак;
 - б) огуз;
 - в) уйгур.
2. Хакас тілі хайдаг пүдістіг тілдернің санына кірче?
 - а) флективной;
 - б) инкорпорирующей;
 - в) агглютинативной.
3. *Туох* сөстегі ікінчі тапсағның фонетика үзүриин таных-танар.
 - а) гласной, үстүндегі көдірім, алнындағы ряд, ирін;
 - б) согласной, тіл ортызындағы, тизіктіг, үннің, нымзах;
 - в) гласной, үстүндегі көдірім, соондағы ряд, ирін.
4. Дефис пастыра пазылчатхан сөстерні таныхтаңар.
 - а) сап (сарыг), хайди (пиди), оох (саах);
 - б) тигір (иб), ала (пуға), ах (плат);
 - в) ноо (даа), тас (көмір), халтар (ат).
5. Ікі согласной хости пазылчатхан сөстерні көзидіңер.
 - а) хайрал...а, ағын...ығ, тиин...е;
 - б) сом...арға, тоғын...ар, ағын...ығ, читон...ардаң;
 - в) сан...а, он...ар, пөг...ер.
6. Хайдаг сөстер *эвфемизмнер* тіп адапчалар?
 - а) саба сөстер;
 - б) чоохта адирға чарадылбинчатхан сөстер;
 - в) чоохта адирға чарадылбинчатхан сөстернің орнына киректелчеткен сөстер.
7. Субстантивной фразеологизмнерні таныхтаңар.
 - а) хозан чүрек, көдес харын, нымзах чүрек;
 - б) теерізін суурған, алтын хап, нымзах чир тілирге;
 - в) ікі сағыстығ, нымзах чүректіг.

8. Пүткен сөстөрні табыңар.

- а) үгретчилер, хызычахтар, табыңар;
- б) күлкістіг, майығыстыг, хығырыгчымның;
- в) пілерге, пасхла, көрчелер.

9. Пирілген сөс пірігістеріндегі адалыстарның хайзы сы-
ғынғы падежте турча?

- а) уламнаң аңдарыл, Ағбаннаң Асхысха теере, төңнең
чыл;
- б) чоннаң чоохтас, хозаннаң тиинічек, күснең синес;
- в) пүүрнің хузурии, аттың пазы, төңнің хыри.

10. Тартылғы формадағы адалыстарны таныхтаңар.

- а) ээзім, үлүстері, чүрее;
- б) тура, атты, чоны;
- в) чир-суу, көрібіс, парыбызыңар.

11. Наречие таныхтапча:

- а) действиенің оңдайын, тузын, синін, пөгінін, сылтаан;
- б) предметті, пілдірігні;
- в) действиені.

12. Послелогтар палғалысчалар:

- а) иділіснең паза аның формаларынаң;
- б) пользығлыг чоох чардыхтарынаң;
- в) адалыстарнаң паза предмет тузалығ пасха даа чоох
чардыхтарынаң.

13. Тоғырлас тузалығ тиңни союзтарны табыңар.

- а) паза, анаң;
- б) а, че, тізең;
- в) пірееде, алай, аннаңар.

14. Примыкание палғалыстыг сөс пірігістерін таныхтаңар.

- а) өрчліг сағыс, түзімніг тоғыс, пабам тоғасхан;
- б) от тоғызы, пизінчі туразы, чилге удур;
- в) аал чуртапча, кізі парча, олған ылғаптыр.

15. Олаңай чоохтағны таныхтаңар.

а) Полған на сырыштың пүрлері, устығ ашпағас чахай-ахтар, торбаста өс парған порчочахтар, арығ суғдағы хуруғ харахтар нымахтағы осхас пілдірген. (*К. Пауст.*)

б) Хызычах книгалығ удаа чөрчең, аннаңар аны пу школада үгрече тіп сағынчаңнар. (*И. Тон.*)

в) Хайдағ сіліг чирлер көргем, хайдағ ағын суғларны кискем, че олар мағаа киртінмееннер. (*С. Кар.*)

16. Тиңни палғалыстығ хадыл чоохтағларны таныхтаңар.

а) 1. В. А. Кобяков көгчі ле полбаан, че ол ідөк хакас чооғының пастағчызы полған. 2. Пайаа пір чул полған, че ол ырах халған.

б) 1. Антон сурығны пілген, че ноға-да тапсабаан. 2. Пар-чох күзімні салып, хыйа сегірібіскем, аба ол ікі ағастың ортызына хыстыл чөрібіскен.

в) 1. Улуғ хаалха ізии, хазыра азыл парып, хазыр чилге удаа хаахтап тур. 2. Піс, чиит улус, иргіні асхынах пілчебіс, піске ол ыраххы нымах ла осхас.

17. Грамматика саринаң чоохтағнаң палғалыстығ нимес пүдірістерні таныхтаңар.

а) чара турчатхан членнер, приложение;

б) төөй членнер, ікінчі орынның членнер;

в) айланьс, кирілген сөстер паза чоохтағлар, суғылыстар.

18. Теести хадыл чоохтағларның чардыхтарын палғалыстырчалар:

а) кизегестер, союз сөстері;

б) союзтар, союз сөстері, трансформалар, послелогтар;

в) теести союзтар.

19. *Тогыс чохсы парған — ол тогыстаң парыбысхан.* (*Н. Тин.*) Союз чох хадыл чоохтағның аразындағы теелісті таныхтаңар.

а) молчас-салтар;

б) чарадығ-тоғырлас;

в) сылтағ-салтар.

20. *Сабистің чўрее ачи тўскен, анаң прай позы чімірезе халган.*
(Н. Дом.) Чоохтағның чардыхтарының аразындағы теелісті таныхтаңар.

- а) изертіс;
- б) санастырыс;
- в) сылтағ-салтар.

21. Хакас тілінің сағамғы диалекттерін таныхтап салыңар.

- а) хойбаллар, пилтірлер, хырғыстар;
- б) хаастар, сағайлар, хызыллар, шорлар;
- в) пилтірлер, хаастар, хойбаллар, шорлар.

24. Слогтар полчалар:

- а) азых, чабых;
- б) азых;
- в) чабых.

25. Фонема — ол:

- а) сөстерні орта пазарға киректелчеткен тапсағ;
- б) сөстерні, морфемаларны пасхалирға киректелчеткен чоох тапсағлары;
- в) сөстерні орта пазарға киректелчеткен танығ.

26. Ён араласчатханы хоостыра согласнайлар полчалар:

- а) туных паза нымзах;
- б) хатығ паза нымзах;
- в) ённің паза туных.

27. Тітірестіг согласнайларны таныхтаңар.

- а) л, м, н, ц
- б) р
- в) б, п, м

28. Сағамғы хакас алфавидінің ёёніне алылған:

- а) орыс алфавиді;
- б) латин алфавиді;
- в) тўрк алфавиді.

29. Дефис пастыра пазылчатхан пїлдірістерні таныхтаңар.

- а) хара (көк), чарых (көк), хызыл (сарығ);
- б) сан (хызыл), ах (сарығ), хара (халтар);
- в) игір (пүгір), хыйыс (хайыс), игір (игір).

30. Чара пазылчатхан числительнайларны таныхтаңар.

- а) пис (алты), пір (ікі), пір чўс (ікі чўс);
- б) пір (хати), он (хати), чўс (хати);
- в) алты (читі), он (он пис), читон (сигізон).

31. Антонимнер полчалар:

- а) чағын тузалығ сөстер;
- б) тоғыр тузалығ сөстер;
- в) төөй пазылчатхан сөстер.

32. *Ойынчы* сөске килістіре синонимнер көзідіңер.

- а) көгліг, хулғаат, күр;
- б) күлкістіг, хынығ;
- в) күр, хынығ.

33. 1988 чылда сыххан «Орфография сөстігінің» авторы ... полча.

- а) Н. Г. Доможаков;
- б) Д. Ф. Патачакова, Д. И. Чанков;
- в) Д. И. Чанков.

34. Чоох чардыхтары мындағ пөліктерге чарылчалар:

- а) пос алынча киректелчеткен чоох чардыхтарына;
- б) полызығлығ чоох чардыхтарына;
- в) пос алынча киректелчеткен паза полызығлығ чоох чардыхтарына.

35. Сөстерні чоох чардыхтарына пөлчетсе, санға аларға кирек:

- а) лексика тузазы сарин;
- б) лексика тузазы сарин, пүдізі паза хубулызы сарин, чоохтағда хайдағ член полчатханын, хайдағ сөстернең палғалыс полчатханын;
- в) чоохтағда хайдағ член полчатханын.

36. Тиңнестіріс падеж формазынаң пілдірілген тус обстоя-
тельстволығ чоохтағны таныхтаңар.

- а) Мин сині **пірее айча** көріп алим.
- б) Мин дес Ағбанда **пу күннерде** полам.
- в) Мин **иртеннең ала** тоғыста полғам.

37. Төөй чарытхылығ чоохтағны көзіт салыңар.

- а) Көгліг, хынығ ойын пар сыххан.
- б) Чул хазында алтыннаң хоостаан киптіг сіліг хыс турған.
- в) Күс алынғалах часхы чахайах.

38. Суғылған пүдірістер полчалар:

- а) чоохтанчатхан кізі искірчеткен нимезер хайди хай-
чатханын, искіріге паалағ пирчеткен сөстер, сөстер пірі-
гістері, чоохтағлар;
- б) чоохтаға хоза, чарыда искіріг пирчеткен сөстер, сөс-
тер пірігістері, чоохтағлар;
- в) чоохнаң айланчатхан кізіні алай нимені адапчатхан
сөс, сөс пірігізі.

39. Чара турчатхан чарытхылығ чоохтағны таныхтаңар.

- а) Тігде, улуғ чолда, кізі килиген чіли пілдірген.
- б) Икен, ам даа пик пүдістіг, кізілерге тыыда чоох-
танарға сыданған.
- в) Сарнап ала, мин суғ хазынзар парчатхам.

40. Скобка танығ мындағ функцияда киректелче:

- а) сөстерні, сөстер пірігістерін алай чоохтағны даа ікі
саринаң пөлерге;
- б) сөстерні, сөстер пірігістерін алай чоохтағны даа ікі
саринаң пөлерге паза чарарға;
- в) сөстерні, сөстер пірігістерін алай чоохтағны даа
чарарға.

41. Пір функциялығ чарчатхан танығларны көзідінер.

- а) точка, хысхырымнығ танығ, сурығлығ танығ, точ-
канаң запятой, көп точка, ікі точка, хызыл чол;

- б) скобка, кавычка;
- в) тире, запятой, скобка, кавычка.

42. Көні чоох тіп адалча:

а) пасха кізінің чооғын пір дее алыстырығ чох читірчеткені;

б) пасха кізінің чооғында нимеденер чоохталғанын искірчеткені;

в) авторның чооғын читірчеткені.

43. «*Пу машинада кем тоғынча? — сурғам мин. — Хайдаг маңат машинадыр!*» Чоохтағның схемазын көзідіңер.

а) «К?» — а.

б) «К, — а. — К».

в) «К? — а. — К».

44. Сағамғы хакас тілінің сөстіг пайына ... кірчелер.

а) тилекейдегі чоннар аразында киректелчеткен сөстер;

б) моол сөстері;

в) хыдат сөстері.

45. Кізінің чардыхтарынаң палғалыстығ фразеологизмнерні таныхтаңар.

а) чағбан паарлығ, узун тілліг;

б) аба хулах, хозан чўрек;

в) садып аларға, хол сабарға.

46. Сөстер өөннері пірігіп пўткен сөстерні таныхтаңар.

а) тигір (хуры), аба (чистегі), хара (суғ);

б) Хан (Мирген), Хыйан (Арығ), Ай (Хуучын);

в) тора (ат), пу (кўн), сара (ат).

47. Хакас алфавидінде нинче йоттығ гласнай буква?

а) 8

б) 4

в) 6

48. «Орыс-хакас сөстiгi» ... сыххан.

- а) 1951
- б) 1952
- в) 1953, 2006

49. Хадыл сөстөрнi таныхтаңар.

- а) сых пар килерге;
- б) сых парыбызарға;
- в) сығарға, чөрерге.

50. Сказуемай формада турчатхан сөстөрнi таныхтаңар.

- а) пабам, iчезi, тоғысчызы;
- б) пабабын, пабазың, сiлiгбiн;
- в) пабамнаңар, пабамда, iчесе.

VI вариант

1. Хайда узун гласнай пiр ле букванаң таныхталча?

- а) iлгө...р, на...ри, ө...рiн;
- б) ө...ркi, су...ла, чирк...н;
- в) чо...х-ча...х, а...лай, ма...нна.

2. Хайдағ сөстөр *эвфемизмнер* тiп адалчалар?

- а) саба сөстер;
- б) чоохта адирға чарадылбинчатхан сөстер;
- в) чоохта адирға чарадылбинчатхан сөстөрнiң орнына киректелчеткен сөстер.

3. Фразеологизмнернi таныхтаңар.

- а) хозан чүрек, чағбан паарлығ, нымзах чир тiлирге;
- б) ағбан пилтiрi, тимiр чол, пай кiзi;
- в) теерiзiн суурған, ағас салаазы, тура ээзi.

4. Схемаа килiстiре сөс табыңар.

- а) адайахтар;
- б) көрiндестер;
- в) порчолығларны.

5. Чыбылыс числительнайларны таныхтаңар.

- а) ўзӱлең, алтолаң, сигізӱлең;
- б) пастағы, сигізӱнынчы, чибіргі пизінчі;
- в) тӱртче, отыс читінчі, писче.

6. Хайдағ сӱстер синонимнер тӱп адалчалар?

- а) наа сӱстер;
- б) чағын тузалығ сӱстер;
- в) тиң тузалығ сӱстер.

7. Пӱткен сӱстерні таныхтаңар.

- а) ханаттығ, сағыссыра, хойығ;
- б) чирічсеем, кӱгӱлбей, чазылары;
- в) кӱлӱнчелер, чиллерге, пасча.

8. Тартылғы формадағы адалыстарны таныхтаңар.

- а) уучам, хойнында, палачаам;
- б) туралығ, диктанттар, ойнирбыс;
- в) паланы, санны, отты.

9. Тееліс пӱлдірістерін таныхтаңар.

- а) орыстинаң, турани, кізіни;
- б) тилексейдегі, ахчалығ (сӱӱмек), кӱстіг (кізі), хынығ (ойын);
- в) ачых, хойығ, сылағай.

10. Хайдағ пӱлікте пик ле палғалыстығ сӱс пӱрігістері пӱрӱл парған?

- а) Хара хус, Тасха Матыр, аба чӱрек, Абахай Пахта, Ўзӱт Арығ;
- б) Алтын Арығ, сарығ чӱрче, пӱрӱк тағ, тасха харах, аба чистегі;
- в) Хара чир, ўзӱт ағазы, ах киик, аба ізі, ах плат.

11. Гласнай тапсағларны ... ўгренче.

- а) консонантизм;
- б) вокализм;
- в) эпентеза.

12. Хакас пічии ... тӱстелген.

- а) 1926
- б) 1929
- в) 1939

13. Хакас тілінің пастағы наука грамматиказын (1948) ... пас салған.

- а) Н. А. Баскаков;
- б) Н. П. Дыренкова;
- в) Ф. Г. Исхаков.

14. Пуризм — ол ...

- а) искусственной сӱстернең кӱрезіг;
- б) заимствованиелернең кӱрезіг;
- в) архаизмнернең кӱрезіг.

15. Сингармонизм — ол ...

- а) согласнайларның сӱс алнында хости киректелчеткені;
- б) гласнайларның паза согласнайларның гармониязы;
- в) санның гармониязы.

16. Ӱрде ирткен хадыл тус формаларын кӱзідінер.

- а) пар килген, кіре салды, одыра пирді;
- б) пас полбинча, пас полар, ит полбинча;
- в) -ған+полған, -ған+полтыр, -чаң + полған.

17. Ікінчілес тузальғ кизегестерні таныхтаңар.

- а) таң, ни, ба ни, ба ни за, бе ни зе, алай;
- б) ба, бе, нӱӱс, чӱбе, я, тее;
- в) чізе, хайди за.

18. Кізінің кӱннің, хығыртығыны, кӱстегні таныхтапчатхан междометиелерні кӱзідінер.

- а) аа, ай, ай-уй, ах, йо;
- б) ш-ш-ш, че, адыр, иик, хыйт, ноо;
- в) хосханах, кӱрдек.

19. Эллиптической чоохтагларны көзидіңер.

- а) Прай хынызымнаң сині сағыпчам.
- б) Ибіре өрт, молат наңмыр... (М. Кильч.).
- в) Андар аттығ, аннаң пеер — ханаттығ.

20. Кирілген сөстіг паза чоохтаглығ чоохтагларны таныхтаңар.

а) 1. Олаңай кізі полтырзың теен одыр. (Ф. Бур.) 2. Мин ізенчем, Поко хачан даа хус уйазын сайабас. (Т. Балт.)

б) Пос тілінең чоохтанған чоон тадар (хамчызы пілегінде пулғастал чөрген) сол ізебінең наған сығар килген. (Н. Дом.)

в) Чахсы чуртаңар, палаларым.

21. Араластығ хадыл чоохтағны табыңар.

а) Пурунғы Грецияда пастағы ойыннар пасталғаннан пеер, көп чўс чыллар иртіп парды, че амыр паза ынархастығ чуртас үчүн иртірілчеткен ойыннар кибірге кір парғаннар. (Хч)

б) Урунза, пағаны даа, суғ хурттарын даа, пасха палыхтарның үзүргенін хорадыбысча. (Т. Балт.)

в) Уламнар мында хысхаа теере турарлар, анаң олар үртүннерге тартылар.

22. Теести палғалыстығ хадыл чоохтағ ... таныхтапча.

а) полчатхан нимелернің аразындағы пасхалалбинчатхан палғалыстарны;

б) удур-төдір теезігліг полчатхан нимелернің аразындағы аймах-пасха палғалыстарны;

в) төөй, тиң нимелернің аразындағы сағыс хоостыра палғалыстарны.

23. Сағамғы хакас тілінің диалекттерін таныхтап салыңар.

- а) хойбаллар, пилтірлер, хырғыстар;
- б) пилтірлер, хаастар, хойбаллар, шорлар;
- в) хаастар, сағайлар, хызыллар, шорлар.

24. Чоох хайдаг фонетика кизектеріне чарылча?

- а) слог;
- б) тапсағ паза слог;
- в) тапсағ, слог, фраза, синтагма.

25. Фонема — ол ...

- а) сөстөрні орта пазарға киректелчеткен тапсағ;
- б) сөстөрні, морфемаларны пасхалирға киректелчеткен тапсағ;
- в) сөстөрні орта пазарға киректелчеткен танығ.

26. Тудылыстарның ондайлары хоостыра согласнайлар мындаг пөліктерге чарылчалар:

- а) тизіктіг, пірігістіг, тітірестіг;
- б) хатығ паза нымзах;
- в) үннің паза туных.

27. Ирін согласнайларын таныхтаңар.

- а) л, м, н, ц
- б) р
- в) б, п, м

28. Хакас алфавидінде нинче буква?

- а) 33
- б) 39
- в) 36

29. Хакас тілінің поэзының тапсағларын таныхтирға алфавитке нинче буква кирілген?

- а) 6
- б) 4
- в) 8

30. Пірге пазылчатхан числительнайларны таныхтаңар.

- а) пис (алты), пір (ікі), пір чўс (ікі чўс);
- б) пір (хати), он (хати), чўс (хати);
- в) читі (он), сигіс (он), тоғыс (он).

31. Омонимнер — ол ...

- а) чағын тузалығ сөстер;
- б) тоғыр тузалығ сөстер;
- в) төйй пазылчатхан сөстер.

32. *Орааларға* сөске килістіре синонимнер көзідінер.

- а) хойраларға, көйтіктенерге;
- б) сойлирға, чыларға;
- в) күрленерге, ойлирға.

33. 1961 чылда сыххан «Орыс-хакас сөстігінін» авторы ... полча.

- а) Н. Г. Доможаков;
- б) Д. Ф. Патачакова, Д. И. Чанков;
- в) Д. И. Чанков.

34. Чоох чардыхтары мындағ пөліктерге чарылчалар:

- а) пос алынча киректелчеткен чоох чардыхтарына;
- б) полызығлығ чоох чардыхтарына;
- в) пос алынча киректелчеткен паза полызығлығ чоох чардыхтарына.

35. Сөстерні чоох чардыхтарына пөлчетсе, санға аларға кирек:

- а) лексика тузазын.
- б) лексика тузазын, пүдизін паза хубулызын, чоохтағда хайдағ член полчатханын, хайдағ сөстернең палғалыс полчатханын.

в) чоохтағда хайдағ член полчатханын.

36. Орынғы падежтегі тус обстоятельстволығ чоохтағны таныхтаңар.

- а) Мин сині пірее айча көріп алим.
- б) Мин дее пу күннерде Ағбанда полам.
- в) Мин иртеннең ала тоғыста полғам.

37. Төйй нимес чарытхылығ чоохтағны көзіт салыңар.

- а) Көгліг, хынығ ойын пар сыххан.
- б) Чул хазында ах, көк, хызыл өңніг чахайахтар өсчөткеннер.
- в) Күс алынғалах часхы чахайах.

38. Айланыс полча:

а) чоохтанчатхан кизи искирчеткен нимезер хайди хайчатханын, искіріге паалаг пирчеткен сөстер, сөстер пірігістері, чоохтағлар;

б) чоохтаға хоза, чарыда искіріг пирчеткен сөстер, сөстер пірігістері, чоохтағлар;

в) чоохнаң айланчатхан кизіні алай нимені адапчатхан сөс, сөс пірігізі.

39. Чара турчатхан идіг (действие ондайы) обстоятельствоыг чоохтағны таныхтаңар.

а) Тігде, улуғ чолда, кизи килиген чили пілдірген.

б) Икен, ам даа пик пүдістіг, кизілерге тыыда чоохтанарға сыданған.

в) Сарнап ала, мин суғ хазынзар парчатхам.

40. Кавычка танығ ... киректелче.

а) сөстерні, сөстер пірігістерін алай чоохтағны даа ікі саринаң пөлерге;

б) сөстерні, сөстер пірігістерін алай чоохтағны даа ікі саринаң пөлерге паза чарарға;

в) сөстерні, сөстер пірігістерін алай чоохтағны даа чарарға.

41. Пір функциялығ пөлчеткен танығларны көзидіңер.

а) точка, хысхырымнығ танығ, сурығлығ танығ, точканаң запятой, көп точка, ікі точка, хызыл чол;

б) скобка, кавычка;

в) тире, запятой, скобка, кавычка.

42. Тоғыртын чоох тіп адалча:

а) пасха кизінің чооғын пір дее алыстырбин читірчеткені;

б) пасха кизінің чооғында нимеденер чоохталғанын искірчеткені;

в) авторның чооғын читірчеткені.

43. «Син хайдар парказың?» — сурган ізем. Чоохтағның схемазын көзідіңер.

- а) «К?» — а.
- б) «К, — а. — К».
- в) «К? — а. — К».

44. Тілнің иң не табырах алысчатхан чардығы — ол аның ...

- а) тапсағлығ пүдізі;
- б) грамматика пүдізі;
- в) лексиказы.

45. Кізінің хылиин көзітчеткен фразеологизмдерні таныхтаңар.

- а) чітіг сағыстығ, узун тілліг;
- б) аба хулах, хозан чүрек;
- в) садып аларға, хол сабарға.

46. Тиңни хадыл сөстерні таныхтаңар.

- а) аар-пеер, хурт-хоос, хазаа-хахпах;
- б) Хан (Мирген), Хыйан (Арығ), Ай (Хуучын);
- в) тора (ат), пу (күн), сара (ат).

47. Хакас тілінде нинче гласнай фонема?

- а) 13;
- б) 17;
- в) 9.

48. Гласнай фонемаларны пічікте таныхтирға алфавитте нинче буква алылған?

- а) 17;
- б) 9;
- в) 13.

49. Хадыл сөстерні таныхтаңар.

- а) нан пар килерге;
- б) наньбызарға;
- в) нанарға, чөрерге.

50. Сказуемай формада турчатхан сөстерні таныхтаңар.

- а) хызым, оолғы, ұгретчїң;
- б) хызыбын, хызызың, чахсыбын;
- в) хызымнаңар, хызымда, хызыма.

VII вариант

1. Хакас чонының амғы пічігі хайдағ чылда төстел парған?

- а) 1921;
- б) 1924;
- в) 1926.

2. Хакас тілі түрк тіллерінің хайдағ пөлігіне кірче?

- а) алтай тіллерінің пөлігіне;
- б) уйгур тіллерінің пөлігіне;
- в) огуз тіллерінің пөлігіне.

3. Тілнің фонетика ярузы — нимедір ол?

- а) тілдегі букваларның чыындызы;
- б) тілдегі фонемаларның чыындызы;
- в) тілнің тапсағларының чыындызы.

4. Гласнайларның гармония законын хайди оңарчазар?

а) сөстегі гласнайларның көдірімнері хоостыра төй-лелчеткені;

б) сөстегі гласнайларның ирін араласчатханы хоостыра төй-лелчеткені;

в) сөстегі гласнайларның ряд хоостыра төй-лелчеткені.

5. Тапсағларның төй-лелчеткені — нимедір ол?

а) сөсте хости турчатхан согласнайларның хайдағ-да оңдайларының төй пол парчатханы;

б) согласнайларның хости турчатхан гласнайға төй пол парчатханы;

в) сөстегі хай пірее тапсағларның түс халчатханы.

6. Хакас тілінің орфографиясы өбінінде хайдағ принципке төстел парған?

- а) фонематической;
- б) исторической;
- в) фонетической.

7. Хакас тілінің сөстегі ударениезі хайдағ полча?

- а) силовой;
- б) музыкальной.

8. Хайдағ пөлікте синонимнер орта табылған?

- а) кірліг, пуртах;
- б) молчағ, сөс пиріс;
- в) нир, ағас чистегі.

9. Омнимнер полчалар:

- а) төөй тузалығ сөстер;
- б) тоғыр тузалығ сөстер;
- в) төөй адалчатхан сөстер.

10. Пирілген схема пүдізінің килісчөткен сөсті таныхтап салыңар.

- а) пазысхлапчалар;
- б) парчатханнар;
- в) идібіскедег.

11. Хайди пүткен хадыл сөстер пірге пазылчалар?

- а) теести палғалыстығ хадыл сөстер;
- б) піріккен хадыл сөстер;
- в) тиңни палғалыстығ хадыл сөстер.

12. Хайдағ хозымнарны сөс хубулдырчаң хозымнар тіп адап-чабыс?

- а) сөстің туазын таныхтапчатхан;
- б) сөстің формадын алыстырчатхан;
- в) сөсті пасха сөстернең палғалыстырчатхан.

13. Морфологияның единицазы хайди адалча?

- а) хозым;
- б) аффикс;
- в) морфема.

14. Хакас тілінде нинче чоох чардыгы пар?

- а) 8;
- б) 12;
- в) 10.

15. Хайдаг *сидік чир үстүнде чуртурга! Таң наңмыр, таң хар чаапча*. Пирілген чоохтағларда хайдаг чоох чардыхтары арландыра пазыл парған?

- а) частица;
- б) местоимение;
- в) междометие.

16. Адалыс местоимениелерні таныхтаңар.

- а) хайдағ, андағ, кемни, нимени;
- б) мин, син, ол, піс, сірер;
- в) нинче, нинченчі, нинчөлен, анча.

17. Толдыра нимес чоохтағны таныхтаңар.

- а) Айас тигір.
- б) Ол тустаңар илеседе чоохтасчаңар.
- в) Прайзынаң пурун Марик.

18. *Хольңар чоғыл? Итпессер бе?* (Н. Тин.) Пирілген чоохтағларда хайдаг сурығ көзіділче?

- а) олаңай;
- б) күстегліг;
- в) риторическай.

19. Чоохтағның пілдіріглерін көзідіңер.

- а) предикативность, искіріг үні, грамматика саринаң пүдзі;
- б) искіріг үні, сырай, тус;
- в) сырай, молчағ, сан.

20. Тиңни хадыл чоохтағлар мындағ пөліктерге чарылчалар:

- а) предикативнай чардыхтары төөй пүдістіг, предикативнай чардыхтары төөй нимес пүдістіг;
- б) син хоза чоохтағлығ, тус хоза чоохтағлығ;
- в) пірігіс союзтығ, тиңнестіріс-тоғырлас союзтығ, пөліс союзтығ.

21. *Піс удур-төдір көрісклебіскебіс, Айтина Капитосовнаны, ұғретчібісті, Тина адабысханнаңар.* (М. Кок.) Союз чох хадыл чоохтағ хайдағ сылтағ-салтар теелісті көзітче?

- а) сылтағ ікінчі чардығында көзіділче;
- б) салтар ікінчі чардығында көзіділче;
- в) молчас-салтар көзіділче.

22. Сағамғы хакас литература тілінің өөніне хайдағ диалекттер алынған?

- а) хаас, хызыл;
- б) хаас, шор;
- в) хаас, сағай.

23. Чоох хайдағ фонетика кизектеріне чарылча?

- а) слог;
- б) тапсағ паза слог;
- в) тапсағ, слог, фраза, синтагма.

24. Ассимиляция — ол ...

- а) тапсағларның сөсте төөйлелчеткені;
- б) гласнайларның иріннер араласханы хоостыра төөй полчатханы;
- в) сөстерні орта пазарға киректелчеткен танығ.

25. Пірігістіг-кинетінніг согласнайларны таныхтаңар.

- а) р;
- б) л, м, н, ң;
- в) б, п, г, к, д, т.

26. Тіл ортызындағы согласнайларны таныхтанар.

- а) Л, м, н, ң;
- б) Й;
- в) Б, п, м.

27. Хакас алфавидінде гласнай тапсағларны таныхтирға нинче буква алылған?

- а) 13;
- б) 18;
- в) 16.

28. Хакас тілінің поэзияның тапсағларын таныхтирға алфавитке нинче буква кирілген?

- а) 6;
- б) 4;
- в) 8.

29. Чағыннас числительнайларны таныхтанар.

- а) пис-алты, пір-ікі, пір чўс-ікі чўс;
- б) пір хати, он хати, чўс хати;
- в) читон, сигізон, тоғызон.

30. Антонимнер полчалар:

- а) чағын тузалығ сөстер;
- б) тоғыр тузалығ сөстер;
- в) төөй пазылчатхан сөстер.

31. *Най* сөске килістіре синонимнер көзидінер.

- а) уғаа, тимеер, иртіре, тың;
- б) тимеер, хандыра, айдас;
- в) тың, пик.

32. 1961 чылда сыххан «Орыс-хакас сөстігінің» авторы ... полча.

- а) Н. Г. Доможаков;
- б) Д. Ф. Патачакова, Д. И. Чанков;
- в) Д. И. Чанков.

33. Пользығлығ чоох чардыхтарына кірчелер:

- а) адалыс, пілдіріс, числительнай, наречие, местоимение;
- б) иділіс, послелог, кизегес;
- в) союз, послелог, кизегес.

34. Сөстерні чоох чардыхтарына пөлчетсе, санға аларға кирек оларның ...

- а) лексика тузазын;
- б) лексика тузазын, пүдізін паза хубулызын, чоохтағда хайдағ член полчатханын, хайдағ сөстернең палғалыс-чатханын;
- в) чоохтағда хайдағ член полчатханын.

35. Сығынғы падежте турчатхан тус обстоятельствоһығ чоохтағны таныхтаңар.

- а) Мин сині пірее айча көріп алим;
- б) Мин дее Ағбанда пу кўннерде полам;
- в) Мин иртеннең ала тоғыста полғам.

36. Төһй чарытхылығы чоохтағны көзіт салыңар.

- а) Пөзік, чабыс туралар иптiг көрiнгеннер;
- б) Чул хазында хызыл өңнiг оох чахайахтар өсчөткеннер;
- в) Кўс алынғалах часхы чахайах.

37. Кирилген пүдірістер полча:

- а) чоохтанчатхан кiзi искiрчөткен нимезер хайди хайчатханын, искiрiге паалағ пирчөткен сөстер, сөстер пiрiгiстерi, чоохтағлар;
- б) чоохтаға хоза, чарыда искiрiг пирчөткен сөстер, сөстер пiрiгiстерi, чоохтағлар;
- в) чоохнаң айланчатхан кiзiнi алай нименi адапчатхан сөс, сөс пiрiгiзi.

38. Чара турчатхан орын обстоятельствоһыҥ чоохтағны таныхтаңар.

а) Тигде, улуғ чолда, кизи килиген чили пилдирген;

б) Икен, ам даа пик пүдистиг, кизилерге тыыда чоохтанарға сыданған;

в) Сарнап ала, мин суғ хазынзар парчатхам.

39. Көп точка танығ ... киректелче.

а) сөстерни, сөстер пиригистерин алай чоохтағны даа iki саринаң пөлерге паза чарарға;

б) чоохтың тоозылбаанын паза үзилчеткенин, туртуғып чоохтанғанын алай ба килегейленгенин таныхтирға;

в) сөстерни, сөстер пиригистерин алай чоохтағны даа чарарға.

40. Көп функциялығ танығларны көзидиңер.

а) точка, хысхырымнығ танығ, сурығлығ танығ, точканаң запятой, көп точка, iki точка, хызыл чол;

б) скобка, кавычка;

в) тире, запятой.

41. ... көни чоох тиң адалча.

а) Пасха кизиниң чооғын пир дее алыстырбин читирчеткені;

б) Пасха кизиниң чооғында нимеденер чоохталғанын искирчеткені;

в) Авторның чооғын читирчеткені.

42. *Оолагас чабал табыснаң хысхырған: «Йо-о, тудыңар, аңдарыл парим!»* Чоохтағның схемазын көзидиңер.

а) «К?» — а.

б) А: «К!»

в) «К? — а. — К».

43. Лексика ... үгренче.

а) тилниң тапсағлығ пүдизин;

б) тилниң грамматика пүдизин;

в) тилниң сөстиг пайын.

44. Кізінің хылиин чарытчатхан фразеологизмнерні таных-танар.

- а) чітіг сағыстығ, узун тілліг;
- б) хуруғ тіл — хоналтах өдік, тоспас харын;
- в) садыш аларға, хол сабарға.

45. Теести хадыл сөстерні таныхтаңар.

- а) оох-саах, хурт-хоос, хазаа-хахпах;
- б) тиин хады, тимір чол, аба чистегі;
- в) тораат, уучам, үлүкүн.

46. Хакас тілінде нинче узун гласнай фонема?

- а) 8;
- б) 17;
- в) 13.

47. Узун гласнай фонемаларны пічікте пазарға алфавитте нинче буква алылған?

- а) 0;
- б) 2;
- в) 8.

48. Хадыл сөстерні таныхтаңар.

- а) көр пар килерге;
- б) көрібізерге;
- в) көр чөрерге.

49. Тартылғы формада турчатхан сөстерні таныхтаңар.

- а) үгретчінің, палабын, оолғызың;
- б) чахайағы, парчатханнары, көглесчеткеннерің;
- в) хызымнаңар, палачаа, чазыларның.

АЙМАХ ҰЗҰРІГЛЕР ИРТІРЕРІ

(көзідімге)

ФОНЕТИКА

Чүреенің **чылии** прайзына читче.

Көзідім: *чылии*.

П а с п и н ұ з ұ р е р і

1. *Чылии* сөсте 2 слог: *чы-лии*

2. Гласнай тапсағлар:

[ы] — хысха, хатығ, ирін чох

[и] — узун, нымзах, ирін чох

Согласнай тапсағлар:

[ч] — туных; «че»

букванаң таныхталча

[л] — үннің; «эл» буква-

наң таныхталча

3. [*Чыли*] — сөсте 4 тапсағ.

4. *Чылии* — 5 буква. *Ии* буквалар

пір тапсағны таныхтапчалар.

П а з ы п ұ з ұ р е р і

Чы-лии — 2 слог

ч — [ч] — туных сог-
ласнай

ы — [ы] — хатығ, хысха
гласнай

л — [л] — үннің сог-
ласнай

ии — [и] — нымзах,
узун гласнай

Чылии — 5 буква,
4 тапсағ.

СӨС ПҮДІЗІ

1. Төстік; пір төстіктіг 2–3 сөс сағынарға.

2. Сөс пүдірчең хозымнар.

3. Сөстің пасха хозымнары.

П а с п и н ұ з ұ р е р і

Көзідім: *табыгчыларны*.

1. Пу сөстің төстігі *тап*. Аның пір төстіктіг сөстері *табыг, табыгчы, табарга*.

2. *Тап* — *табыг*: *-ыг* — сөс пүдірчең хозым, ол иділіс-тең адалыс чоох чардығын пүдірче; *табыг* — *табыгчы*: *-чы* — ікінчі сөс пүдірчең хозым, ол адалыстаң адалыс пүдірче.

3. *Табыгчы — табыгчылар: -лар — көп сан хозымы; табыгчылар — табыгчыларны: -ны — көр. п. хозымы.*

П а з ы п ̣ з ̣ р е р і

Табыгчыларны — адалыс, пүткен.

МОРФОЛОГИЯ

Адалыс

1. Чоох чардыгы. Аның тузазы.
2. Морфология сизіглері:
 - а) пастагы формазы (адалгы падеж, пір сан); б) соб- ственнай алай нарицательнай; в) хайдаг сурыга нандырча; г) падежі; д) саны; е) сырайы (тартылгы алай сказуемай формада полза).

3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Аң-хустарның чуртазы көп сабазында тох полганынаң палгалыстыг полча.*

П а с п и н ̣ з ̣ р е р і

1. *Чуртазы — адалыс. Ол ниме-нооны таныхтапча паза н и м е ?* сурыга нандырча.

2. Пастагы формазы — *чуртас*; морфология сизіглері: нарицательнай, адалгы падежте, пір санда, 3-чі сырайда (тартылгы формада) киректелче.

3. Чоохтагда подлежащай полча.

П а з ы п ̣ з ̣ р е р і

1. *Чуртазы — адалыс (н и м е ?).*
2. Паст. ф. — *чуртас*; нарицательнай, адал. пад., пір сан, 3-чі сырай (тарт. ф.).
3. *Палгалыстыг полча (н и м е ?) чуртазы —* подлежащай.

Пілдіріс

1. Чоох чардыгы. Аның тузазы.
2. Морфология сизіглері: а) пастагы формазы (адалгы падеж, пір сан); б) пүтпеен, пүткен; в) падежі, саны (предмет

тузалығ пілдіріс полза); г) тыыдыс, тиңнестіріс паза толдыра нимес формалары.

3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Ағас салаазында сап-сарыг хузыцах одыр-чатхан.*

П а с п и н ү з ү р е р і

1. *Сап-сарыг* — пілдіріс. Ол ниме-нооның пілдіриин (качествозын) таныхтапча: *хузыцах (х а й д а ғ ?) сап-сарыг.*

Пастағы формазы — *сарыг*; морфология сизіглері — пүтпесен, тыыдыс форма.

Чоохтағда чарытхы полча.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Сап-сарыг* — пілдіріс (х а й д а ғ ?). 2. Паст. ф. — *сарыг*; пүтпесен, тыыдыс формада. 3. *Хузыцах (х а й д а ғ ?) сап-сарыг* — чарытхы.

И д і л і с

1. Чоох чардығы. Аның тузазы.

2. Морфология пілдіріглері: а) пастағы формазы (күс-тең наклонение, 2-чі сырай); б) көрімі; в) залог, наклонение, сан, тус, сырай.

3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Пүүн олғаннар ынаг тоғынғаннар.*

П а с п и н ү з ү р е р і

Тоғынғаннар — иділіс. Ол дейтвиені таныхтапча паза н и м е и т к е н н е р ? сурыға нандырча.

Пастағы формазы — *тоғын*; аның морфология пілдіріглері: иділбеен көрім; көні залог, изъясительнай наклонение, көп сан, ирткен тус, 3-чі сырай.

Чоохтағда — сказуемай.

П а з ы п ү з ү р е р і

Тоғынғаннар — ид. (н и м е и т к е н н е р ?).

Паст. ф. — *тогын*; морф. пілд.: иділбеен көрім; көні залог, изъяв. накл., көп сан, ирткен тус, 3-ці сырай; сказ.

Причастие

1. Чоох чардыгы. Аның тузазы.
2. Морфология сизіглері: а) пастағы формазы (иділістің өөні — күстечен наклонениенің 2-ці сырайы); б) залог, көрім, тус; в) тартылғы форма, падеж, сан (ниме-нооны таныхтапчатса).
3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Апсах чолда турчатханнарны көр турган.*

П а с п и н ү з ү р е р і

Турчатханнарны — иділістің формазы — причастие, ниме-нооны таныхтапча. Морфология сизіглері: пастағы формазы (өөні) — *тур*, көні залог, иділбеен көрім, полчатхан тус, көп сан, көрімгі падеж. Синтаксистегі тузазы: чоохтагда толдырығ полча.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Турчатханнарны* — причастие (кемнерзер?), предметті таныхтапча. 2. Паст. ф. — *тур*; көні залог, иділбеен көрім, полч. тус, көп сан, көрімгі падеж. 3. Айланған (кемнерзер?) *турчатханнарзар* — толдырығ.

Деспричастие

1. Чоох чардыгы. Аның тузазы.
2. Морфология сизіглері: а) пастағы формазы (күстечен наклонениенің 2-ці сырайы); б) деспричастиенің пөлігі (хозымы); в) залогы, көрімі.
3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Нанчылар чоохтазып одырчалар.*

П а с п и н ү з ү р е р і

Чоохтазып — иділістің формазы — деспричастие, өөн дейтвиесі (*одырчалар*) хоза дейтвиені таныхтапча. Морфология сизіглері: пастағы формазы — *чоохта*, **-ып** — піріктіріс деспричастиенің хозымы, **-с** — полызығылығ залогтың хозымы, иділбесен көрім; чоохтағда обстоятельство полча (х а й д и одырчалар?) — *чоохтазып*.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Чоохтазып* — піріктіріс деспричастие (х а й д и?), хоза дейтвиені таныхтапча.

2. Паст. ф. — *чоохта*; **с** — полызығылығ залог; **-ып** — деспр. хозымы, иділбесен көрім. 3. *Одырчалар* (х а й д и?) *чоохтазып* — обстоятельство.

Числительнай

1. Чоох чардығы. Аның тузазы.

2. Морфология сизіглері: а) пастағы формазы (адалғы падеж); б) пүтпесен, пүткен (олаңай, піріккен хадыл, палғалыстығ хадыл); в) тузазы хоостыра (сан, изертіс, пөліс, чылылыс, чағыннас, унах); г) падежі (адалыстың орнына киректелчетсе).

3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Ачам школаны тоозып, он ікінчі чылы парир.*

П а с п и н ү з ү р е р і

Он ікінчі — числительнай. Ол ниме-нооның изертізін таныхтапча: чылы (н и н ч е н ч і?) *он ікінчі*.

Пастағы формазы — *он ікінчі*; морфология сизіглері — пүткен (палғалыстығ хадыл); изертіс.

Чоохтағда чарытхы полча.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Он ікінчі* — числительнай (н и н ч е н ч і?). 2. Паст. ф. — *он ікінчі*; пүткен (палғалыстығ хадыл), изертіс. 3. *Чылы* (н и н ч е н ч і?) *он ікінчі* — чарытхы.

Местоимение

1. Чоох чардыгы. Аның тузазы.
2. Морфология пілдіріглері: а) пастағы формазы (адалгы падеж, пір сан); б) пөлігі, сырайы (сырай местоимениелерінің). 3. Падежі, саны, тартылгы форма (пар полза).
3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Хара чирнің үстүне миннең күстіг аң төрібеен. (М. Кильчичаков)*

П а с п и н ү з ү р е р і

Миннең — местоимение. Ол сырайны көзітче паза кемнең? сурьға нандырча.

Пастағы формазы — *мин*, аның морфология пілдіріглері: сырай местоимениезі, 1-гы сырай, пір сан, сығынғы падеж.

Чоохтагда — толдырыг.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Миннең* — мест. (кемнең?). 2. Паст. ф. — *мин*; 1-гы с., сыг. п., пір сан. 3. *Миннең* — толд.

Наречие

1. Чоох чардыгы. Аның тузазы.
2. Морфология сизіглері: а) пастағы формазы; б) тузазы хоостыра пөлігі; в) тыыдыс, толдыра нимес, тиңнестіріс формазы; г) хубулбинчатханы.
3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Адай іскер чүгүрген.*

П а с п и н ү з ү р е р і

Іскер — наречие, действиенің орнын таныхтапча: *чүгүрген* (х а й д а р ?) *іскер*.

Пастағы формазы — *іскер*. Орын наречиезі. Хубулбинча.

Чоохтагда обстоятельство полча.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Іскер* — нар., дейтвиенің орнын таныхтапча (х а й д а р?).
2. Паст. ф. — *іскер*, орын нар., хубулбинча.
3. *Чүгүрген* (х а й д а р?) *іскер* — обст.

П о с л е л о г

1. Грамматика тузазы (сөстер аразындағы теелісті таныхтапчатханы).

3. Пүткен алай пүтпеең.
3. Синтаксистегі тузазы.

К ö з і д і м: *Олганнар таг ибiре нар сыхханнар.*

П а с п и н ү з ү р е р і

1. *Ибiре* — послелог. Ол, *таг* адалыстың соонда турып, адалгы падежті киректепче (действие ондайы теелісті таныхтапча).

2. Идiлістің деспричастие формазы послелог чоох чардығына «кöс» килген.

3. Чоохтағда член полбинча.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Ибiре* — послелог; *таг ибiре* (х а й д и?) *нар сыхханнар.*

2. Чоохтағда член полбинча.

С о ю з

1. Чоох чардығы. Аның тузазы.
2. Морфология сизiглерi: а) тиңни паза теести палғалыстың; б) хубулбинчатхан сөс.
3. Синтаксистегі тузазы.

К ö з і д і м: *Пöзiк агастар настары агырин суулапча, паза хухаҗахтар аймах-насха сарыннарын чайып настапчалар.*
(А. Халларов)

П а с п и н ү з ү р е р і

Паза — союз. Ол хадыл чоохтағларның чардыхтарын піріктірче.

Морфология сизіглері: тиңни палғалыс, союз, хубулбинчатхан сөс. Чоохтағның члені полбинча.

П а з ы п ү з ү р е р і

1. *Паза* — союз. 2. Тиңни палғ., хубулб. сөс. 3. Чоохт. члені полбинча.

Кизегес

1. Чоох чардығы. Аның тузазы.
2. Морфология пілдіріглері: а) пастағы формазаы; б) тузазы хоостыра көрімнері; в) хубулбинчатханы.
3. Синтаксистегі тузазы.

Көзідім: *Нөөс чаалазарға киліз ер?*

П а с п и н ү з у р е р і

Нөөс — кизегес. Тиксі чоохтаға теелче. Пастағы формазаы — *нөөс*. Сурығлығ кизегес, хубулбинча. Чоохтағда член полбинча.

П а з ы п ү з ү р е р і

Нөөс — киз., паст. форм. — *нөөс*, сурығ киз., хубулб., чоохтағда член полб.

СИНТАКСИС

Сөс пірігізі

1. Сөс пірігізін чоохтағдаң сығара пазып аларға, аны хығырарға.

2. Өөн паза чарытчатхан сөзін таныхтирға (өөн сөзінең чарытчатхан сөзіне сурығ турғызарға, өөн паза чарытчатхан сөс хайдағ чоох чардығынаң пілдірілгенін көзідерге).

3. Сөс пірігізінің аразындағы палғалысты табарға (примыкание, управление, тартылғы).

Көзідім: *сіліг хыс*.

П а с п и н ү з ү р е р і

Сіліг хыс сөс пірігізінде өөн сөзі — *хыс*. *Хыс* (х а й да ғ ?) *сіліг*.

Сіліг — чарыгчатхан сөс. Өөн сөс адалыснаң пілдірілген. Чарыгчатхан сөс — пілдірісең.

Сөс пірігізінің аразында примыкание палғалыс.

П а з ы н ү з ү р е р і

хайдағ?
↓
Сіліг *хыс* х
(пілдіріс + адалыс), примыкание

Олаңай чоохтағ

1. Чоохтағның грамматика өөнін таап алары, аның ноға олаңай чоохтағ полчатханын чарыдары.

2. Чоохтағның чоохтың пөгіні хоостыра көрімнері (искірігіліг, сурығлығ, күстегліг).

3. Хысхырымның алай хысхырымның нимес чоохтағ.

4. Чоохтағның пүдізі:

а) пір алай ікі өөн членніг; сынап пір өөн членніг полза, аның көрімін таныхтирға (сырайы іле көзіділген, сырайы іле көзіділбеен, сырайы тиксі көзіділген, сырайы көзіділбеен, адалыстығ);

б) тараңхай алай тараңхай нимес;

в) толдыра алай толдыра нимес.

5. Сидіктелген алай сидіктелбеен. Сидіктелген полза, нименең сидіктелгенін таныхтирға (төөй членнернең, айланыснаң, кирілген алай суғылған пүдірістернең, чара турчатхан членнернең).

6. Чоохтағның членнер хоостыра үзүр саларға, оларның нименең пілдірілгенін таныхтирға.

7. Танығларның турғызылғанын чарыдарға.

Көзідім:

1. *Ачын хустар хараазын хайын чөрчелер (А. Кильчичаков)* — олаңай, искірігліг, хысхырымның нимес, ікі өөн членніг, тараңхай, толдыра, сидіктелбеен чоохтағ.

2. *Салбыхча көні иртіп, хызыцахтар сууласчалар (А. Тюкпеев)* — олаңай, искірігліг, хысхырымның нимес, ікі өөн членніг, тараңхай, толдыра, деепричастие кизегінен пілдірілген чара турчатхан идіг (действие ондайы) обстоятельствоынаң сидіктелген чоохтағ.

3. *Ундубыстың ма, аарлишчаам, ап-арыг хара суучааңны? (А. Майтакова)* — олаңай, сурығлығ, хысхырымның нимес, пір өөн членніг, сырайы іле көзіділген, тараңхай, толдыра, айланыснаң сидіктелген чоохтағ.

Хадыл чоохтағ

Тиңни палғалыстығ хадыл чоохтағ

1. Чоохтағның пөгін хоостыра көрімі.
2. Чоохтағның грамматика өөннерін табары.
3. Нинче грамматика өөні полчатханын табары. Оларның аразындағы тееліс.
4. Предикативнай чардыхтарның палғалысчатхан оңдайын көзідері.
5. Чоохтағның схемазын пүдірері.
6. Танығларны чарыдары.

Көзідім:

(1) *Хызарып ала кўн хонча, (2) че Агбан суг хазында турчатхан улуг нимес аалыцах уйгаа пўўн тимненерге маңзырабинча. (А. Султреков)*

1. Искірігліг, хысхырымның нимес.
2. Ікі грамматика өөні: *кўн хонча, аалыцах маңзырабинча*, аннаңар пу хадыл чоохтағ, предикативнай чардыхтар ікі өөн членніглер.
3. Предикативнай чардыхтарның аразында тоғырлас тееліс.

4. Союзтыҥ палғалыс (че тиңни, тоғырлас тузалыҥ союз).

5. Схемазы: [], че [].

6. Тиңни хадыл чоохтағның чардыхтары **че** тиңни союз пользыинаң палғалысчалар, аның алнында запятой (,) таныҥ турғызылча.

Теести палғалыстыҥ хадыл чоохтағ

1. Чоохтағның пөгін хоостыра көрімі.

2. Чоохтағның грамматика өөннерін табары.

3. Өөн паза хоза чоохтағларны табары, сурыҥ турғызары.

4. Хоза чоохтағның көрімін табары, аның өөн чоохтағнаң палғалысчатхан ондайын көзідері.

5. Чоохтағның схемазын пүдірері.

6. Таныҥларны чарыдары.

7. Өөн паза хоза чоохтағларны олаңай чоохтағлар чили членнер хоостыра үзүрері.

Көзідім:

(1) *Чир пүрүңкүзі ибіре тартыл парганнаңар, (2) чыгыңгызы харалып көрін турадыр. (Н. Тиников)*

1. Искірігліг, хысхырымның нимес.

2. Өөн чоохтағ — 2; хоза — 1.

3. Өөн чоохтағдаң хоза чоохтағзар ноға? сурыҥ турғызылча.

4. Сылтағ обстоятельство хоза чоохтағлыҥ теести хадыл чоохтағ. Хоза чоохтағ өөн чоохтағнаң **-наңар** хозым пользыинаң палғалысча.

5. (... -наңар), [...].

6. Хоза чоохтағ өөн чоохтағның алнында турча, аннаңар аның соонда запятой (,) таныҥ турғызылча.

Схемазы: ()-наңар, [].

Араластыҥ хадыл чоохтағ

1. Чоохтағның пөгін хоостыра көрімі.

2. Чоохтағның грамматика өөннерін табары. Ноға чоохтағ араластығ хадыл полчатханын таныхтыры:

- а) тиңни + теести палғалыстығ;
- б) тиңни + союз чох палғалыстығ;
- в) теести + союз чох палғалыстығ;
- г) тиңни + теести + союз чох палғалыстығ.

3. Хадыл чоохтағның чардыхтары тузалары хоостыра хайди пірікеткенін сизініп, ол тузалары хоостыра пірікеткен чардыхтарны көзідері.

4. Чоохтағның схемазын пүдірері.

6. Танығларны чарыдары.

7. Чоохтағның предикативнай чардыхтарын олаңай чоохтағлар чіли үзүрері.

Көзідім:

Түгенчі пулуттар тигірде агара-агара чіт парганнар, паза чир үстүнде чалахай күннің ізіг сустары чайылчалар, прай ниме поэзының орнына турча: чалбах чазы улуг күүлесте полган, полган на чирде ізіг тоғыс хайнапча. (С. Чарков)

1. Искірігліг, хысхырымның нимес.

2. Араластығ хадыл чоохтағ: тиңни + союз чох палғалыстығ.

3. [...], паза [...], [...]: [...], [...].

Пулут чох көк айас турган, тигірдең пөзік өөрлеп килген күн чайгыдагы чіли ізіткен, ізіг полган үчүн, хынза, алып киикчін, тигірнің көк хахпазынзар пөзік өөрлеп алып, ханадын чаза тудып, аар-неер айлахтанып, сөрөннен чөрген. (В. Кобяков)

1. Искірігліг, хысхырымның нимес.

2. Араластығ хадыл чоохтағ: теести + союз чох палғалыстығ;

3. [...], [...], (...үчүн), [...].

ТАПТЫРҒАС

Кіріс	3
«Хакас тілі» учебниктер хоостыра хай пірее сидік теория темаларын үгредеріне чөптер	18
Пазып толдырар тоғыстарның хай пірее көрімнері	54
Сыныхтағлығ тоғыстар	76
Тесттер	78
Аймах үзүріглер иртірері	109

Учебно-методическое издание

Чебодаева Лариса Ильинична
Мамышева Надежда Ананьевна
Толмашова Нина Антоновна

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ

**к учебникам «Хакасский язык»
для 5–9 классов
общеобразовательных организаций**

Пособие для учителя

На хакасском языке

Ст. методист *Н. А. Толмашова*
Редактор *З. И. Султрекова*
Корректор *И. П. Кызынгашева*
Компьютерная вёрстка *Л. Г. Топоевой*

Подписано в печать 25.06.2014. Формат 60х90 1/16. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура Times New Roman Hak.
Усл. печ. л. 7,75. Тираж 300 экз. Заказ № 132

ГБУ РХ «Хакасское книжное издательство»,
655017, г. Абакан, ул. Щетинкина, 75-18н

Отпечатано в типографии Хакасского книжного издательства,
655017, г. Абакан, ул. Советская, 173